

Филозофски факултет Универзитета у Београду |2022

Центар за српске студије Филозофског факултета |2022

**Болести, ратови и глад –
српски народ пред
изазовима у прошлости
и садашњости**

Тематски зборник радова

Београд, 2022.

*Болести, ратови, глад – српски народ пред изазовима у
прошлости и садашњости*

Зборник радова

Сузана Рајић (уредник)

Београд, 2022.

Издавач

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Универзитет у
Београду
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија

Рецензенти

Проф. др Владан Гавриловић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Славиша Недељковић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Др Јасмина Милановић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Техничка припрема

Данко Леовац

E-ISBN: 978-86-920397-6-8

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе 2, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 9 | Сузана Рајић, *УВОДНА РЕЧ*
- 11 | Жарко Илић, *СТАНОВНИШТВО „ОТРГНУТИХ ПРЕДЕЛА“ И РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830–1834 – ИЗМЕЂУ СТРАХА И НАДЕ*
- 35 | Милош Јагодић, *МАТЕРИЈАЛНА ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ СРБИМА У СРПСКОЈ ВОЈВОДОВИНИ 1848–1849.*
- 57 | Александар М. Савић, *СРПСКИ НАРОД У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ – ЗУЛУМИ, ГЛАДНЕ ГОДИНЕ, ПОБУНЕ И ВАНРЕДНИ НАМЕТИ. ПРИМЕР НИШКОГ САНЦАКА (1839–1856)*
- 93 | Данијел Радовић, *СТУДИЈЕ СРБИЈАНСКИХ СТУДЕНАТА У ИНОСТРАНСТВУ КАО ЗДРАВСТВЕНИ ИЗАЗОВ ЧЕТРДЕСЕТИХ И ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА*
- 117 | Сузана Рајић, *ИЗА ФРОНТА – ЖИВОТ У ПРЕСТОНИЦИ УОЧИ И ТОКОМ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1876. ГОДИНЕ*

- 135 | Кристиан Јерић, *ОРГАНИЗАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ВОЈВОДСТВУ СРБИЈИ И ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ ОД 1849. ДО 1896. ГОДИНЕ*
- 157 | Урош Шешум, *МОБИЛИЗАЦИЈА ЈАВНОСТИ И ДРУШТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908–1909.*
- 183 | Danko Leovac, *EVERYDAY LIFE DURING WORLD WAR I – EXAMPLE OF OCCUPIED SERBIA (1916–1918)*
- 207 | Чедомир Антић, *МЕЂУНАРОДНЕ САНКЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ И ЦРНОМ ГОРОМ (1991–2001) – ЦИЉЕВИ, ЗЛОЧИНИ, ЕКСПЕРИМЕНТ, ПОСЛЕДИЦЕ И ДОМЕТИ*
- 225 | Мирослав Радивојевић, *ЧЕТВРТО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА У ЈЕДНОМ ВЕКУ – ПРКОС И СТРАХ МАРТА 1999. ГОДИНЕ*

Др Александар М. Савић
асистент
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

СРПСКИ НАРОД У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ – ЗУЛУМИ, ГЛАДНЕ ГОДИНЕ, ПОБУНЕ И ВАНРЕДНИ НАМЕТИ. ПРИМЕР НИШКОГ САНЦАКА (1839–1856)

Апстракт: У раду се третира период од обнародовања Хатишерифа од Гилхане, 3. новембра 1839, до прогласа Хатихумајуна, 18. фебруара 1856. године. У овом раздобљу Висока Порта је настојала да спроведе танзиматске реформе на терену, али је у томе имала потешкоћа због антиреформних покрета муслиманских поданика Османског царства. Реформски период се због тога манифестовао и као доба анархије, а томе су додатно допринеле гладне године, устанци хришћана и муслимана и Кримски рат (1853–1856). Акцент у раду је стављен на положај Срба у Нишком санџаку у периоду од 1839. до 1856. године. Указано је на који начин су се реформе манифестовале, како на формирање Нишког санџака, тако и на живот српског народа, узимајући у обзир утицај неродних, устанничких и ратних година. Рад је првенствено написан на основу необјављене архивске грађе српске провенијенције.

Кључне речи: Османско царство, Нишки санџак, Танзимат, Срби, Турци, Арнаути, глад, зулуми, устанци, рат, ванредни намети.

* * *

У историографији не постоји посебна студија која се бави утицајем гладних година (1838, 1839), реформи Високе Порте, отпору реформи муслиманских поданика Османског царства и Кримског рата (1853–1856) на живот српског народа у Нишком санџаку у периоду од 1839. до 1856. године. Наведена питања делимично су третирана у оквиру ширих синтетичких прегледа, како у

хронолошком, тако и у географском погледу,¹ али и у радовима који су се дотицали овог периода у складу са темама којима су се аутори бавили.² Наш циљ у овом раду је да укажемо у којим околностима је створен Нишки санџак и представимо живот Срба на тој територији у наведеном раздобљу на основу расположивих извора српског порекла, узимајући у обзир танзиматске реформе и

¹ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд, 1971; *Историја српског народа, пети том, прва књига: од првог устанка до Берлинског конгреса (1804–1878)*, Београд, 1981; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, књига 1*, Београд, 1989; исти, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2011.

² М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884; А. Ivić, *Ustanak popa Jovice Plića (1834) i Vupa leskovačkih i vranjskih Srba (1841)*, Zagreb, 1919; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852–1862)*, Браство 15 (1921), 146–191; исти, *Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860*, Београд, 1922; исти, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-турских ратова 1876–1878)*, Београд, 1928; В. Николић, *Милојева и Срнадакова буна*, Ниш, 1932; исти, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот, 1974; С. Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, Лесковац, 1951; С. Ризај, *Устројство Нишког ејалета*, Врањски гласник VI (1970), 305–314; В. Стојанчевић, *Ниш 1804–1878*, *Историја Ниша I, од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш, 1983, 262–306; исти, *Лесковац и Лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац, 1987; исти, *Југоисточна Србија у 19. веку (1804–1878)*, Ниш, 1996; Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, *Лесковачки зборник XIII (1973)*, 23–40; исти, *Токови Танзимата у Лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11. XII 1877. г.*, *Лесковачки зборник XIV (1974)*, 155–175; Ж. Стојковић, С. Стојчић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992; Б. Лилић, *Историја Пирота и околине, I део. Пирот у периоду турске власти 1804–1878*, Пирот, 1994; С. Андрејевић, *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842.*, Ниш, 2003; С. Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*, Ниш, 2012, 7–24; исти, *Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку у првим деценијама 19. века*, *Теме 3 (2014)*, 1349–1363; исти, *Хајдучке чете у Нишком пашалуку у првим месецима након сламања Нишке буне (мај–август 1841)*, *Српске студије 5 (2014)*, 235–251; исти, *Устанак Арбанаса против турске власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш-цара)*, *Истраживања 25 (2014)*, 249–260; исти, *Национални и аграрни покрети Срба у североисточним областима Старе Србије од 1835. до 1842. године*, *Српске студије 8 (2017)*, 71–83; М. Jagodić, *Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman rule in 1840–1841*, *Limes plus 3 (2015)*, 39–62; исти, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016; исти, *Прилог проучавању аграрних односа у Нишком санџаку средином 19. века*, *Српске студије 8 (2017)*, 312–319; А. М. Савић, *На граници Кнежевине Србије: Пиротска каза (1839–1856)*, Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја, Пирот, 2018, 7–20; исти, *Српски народ у Старој Србији (1839–1846)*, *Баштина 46 (2018)*, 273–290; исти, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2021; Н. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1943; М. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period: The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, *Middle Eastern Studies 11/2 (1975)*, 103–146; А. Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler – Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, İstanbul, 2002; М. Osmani, *XIX. Yüzyılda Niş Sancağı*, необјављен мастер рад, Универзитет Улудаг, Институт за друштвене науке – Одељење за исламску историју и уметност, Бурса, 2011; исти, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839–1878)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет Улудаг, Институт за друштвене науке – Одељење за исламску историју и уметност, Бурса, 2018; S. Kordić, *XIX yüzyıl ortalarında Niş Kazasının Sosyal ve Ekonomik durumu*, необјављени мастер рад, Универзитет у Истанбулу, Институт за друштвене науке – Одељење за историју, Истанбул, 2019.

њихов одјек, гладне године, устанке хришћана и муслимана и ратне године. Услед недостатка поузданих извора нисмо посветили пажњу демографским приликама, што заслужује да се темељно истражи.³

Нишки санџак

Султан Махмуд II (1808–1839), највећи владар Османског царства у 19. веку, трасирао је пут реформама које су имале за циљ стварање модерне војске и морнарице, контролу државних прихода и расхода, као и централизацију државне управе уклањањем наследних паша и бегова у азијским, афричким и европским провинцијама и именовањем провинцијских намесника који су директно били подређени Високој Порти. Након укидања јаничара 1826, отпочело је стварање регуларне војске коју су обучавали страни војни инструктори. У складу са финансијским и војним реформама 1831. је започело укидање спахија, док је 1834. издат ферман о формирању редифа – резервних војних трупа, што је наишло на отпор муслимана широм Османског царства.⁴

Ради успешног спровођења војних реформи и централизације државе, 1834. је издат ферман о административној реорганизацији Османског царства, с циљем стварања нових ејалета и санџака. Ејалети су заправо били највеће административне јединице у Царству и делили су се на санџаке, средње административне јединице. Санџаци су се делили на казе – административне и судске јединице, које су по потреби могле да буду подељене на нахије – најмање административне јединице. Ејалетима су управљале валије, санџацима мутесарифи или кајмаками, а казама и нахијама мудире или мутеселими. Стварање нових ејалета и санџака је представљало вишегодишњи процес који је

---

³ Сви датуми у главном тексту наведени су по новом, а у напоменама упоредо по старом и новом, изузев у случају датума по хиџри, где су упоредо наведени датуми само по новом календару.

⁴ Н. İnalçık, *Senedi-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun*, Belleten XXVIII/112 (1964), 609–610; М. S. Kütükoğlu, *Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asâkir-i Mansûre*, Tarih Enstitüsü Dergisi 12 (1982), 127–158; С. Димитров, *Султан Махмуд II и крајат на еничарите*, Софија, 1993; А. Özcan, *II. Mahmud ve Reformları Hakkında Bazı Gözlemler*, Tarih İncelemeleri Dergisi X (1995), 13–39; Y. Çelik, *Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826–1839)*, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 19 (2008), 87–118; М. Ş. Hanioglu, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, 2008, 55–62.

био условљен напретком државне централизације. Поменимо да је 1834. Османско царство било подељено на 28, док је средином 19. века имало 36 ејалета.⁵ У складу са административном прекомпозицијом османске државе створени су Нишки санџак и истоимени ејалет.

У историографији је до данас остало у потпуности неразјашњено питање формирања Нишког санџака. Према нашем мишљењу процес формирања Нишког санџака је започет 1838, а окончан крајем 1844. или почетком 1845. године. Наиме, почетком 1838. дошло је до промене у административној јединици са центром у Нишу, уместо Осман Хаири-паше, нови нишки мухафиз и мутесариф је постао Мехмед Хусреф-паша Самоковлија. Мехмед Хусреф-паши су том приликом поред Нишке и Знепољске, додељене на управу Пиротска, која је до тада, као и Нишка, била у саставу Софијског санџака, те Лесковачка, а изгледа и Прокупачка и Куршумлијска каза. Последње три казе номинално су биле у саставу Крушевачког санџака, чији је незванични назив био Лесковачки пашалук, јер је од краја XVIII века седиште крушевачких мутесарифа било у Лесковцу. Крушевачки санџак је изгубио већи део својих територија 1833, када су аутономној Кнежевини Србији припали крушевачки, параћински и алексиначки крај. Последњи крушевачки мутесариф Исмаил-паша Абдипашазаде је почетком 1838. отишао у Битољ на позив румелијског валије Ахмед Зекирија-паше, те је нишки паша успео, уз отпор Исмаил-пашиних присталица, да постави свог мутеселима у Лесковцу. Према томе, може се закључити да је Мехмед Хусреф-паша током 1838. успео да успостави своју надлежност над Нишком, Пиротском, Знепољском и Лесковачком казом. Међутим, остаје отворено питање каква је ситуација била са Прокупачком и Куршумлијском казом, које су највероватније требало да буду прикључене Нишком санџаку.⁶

⁵ Џ. Гаммер, *Обозрение важнейших государственных учреждений и перемены произведенных в Турции ныне царствующим султаном Махмудом (статья II)*, Московский наблюдатель II/4 (1835), 822–823; А. Ubicini, *Lettres sur la Turquie, I*, Paris, 1853, 45–51.

⁶ Године 1831. Нишка каза је била у саставу Никополског санџака. У попису османских провинција из 1834. Ниш се на јавља као седиште санџака, док је 1837. Нишка каза била у саставу Софијског санџака. У извештајима управника Алексиначког карантина и *Новинама Србским*, наведено је да је почетком 1838. Мехмед Хусреф-паша добио на управу Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, док француски путописац Ами Буе тврди да се под његовом надлежношћу налазила и Знепољска каза, која је раније била у саставу Ђустендилског санџака. Претпоставку да је поред Лесковачке, у састав

Исмаил-паша је успео убрзо да се врати на свој положај, односно да поново добије на управу Лесковац, Прокупље и Куршумлију, чиме је власт управника Ниша над овим подручјем остала само званична; нишке паше заправо нису имале ингеренције на овој територији све до почетка јесени 1844. године. Након слома арнаутског антиреформног устанка Дервиш Цара (1843–1844), Исмаил-паша је коначно смењен, а под директну контролу нишког мутесарифа дошле су Лесковачка, Прокупачка и Куршумлијска каза. Због отпора Арнаута укључивање Прокупачке и Куршумлијске казе у састав Нишког санџака наметнуто је силом оружја. Након тога, Нишком санџаку је прикључена Берковачка каза, која се у српским изворима као део овог санџака први пут помиње почетком 1845. године. Самим тим Нишки санџак је званично формиран почетком 1838, а коначни територијални облик је добио до краја 1844. или почетком 1845. године. Према томе, почетком 1845. Нишки санџак је био подељен на шест каза: Нишку, Пиротску, Берковачку, Лесковачку, Прокупачку и Куршумлијску.⁷

Нишког санџака требало да уђу казе Прокупље и Куршумлија, базирамо на чињеницу да је намера централних власти била да преостале делове некадашњег Крушевачког санџака треба инкорпорирати у састав Нишког санџака, до чега је и дошло у јесен 1844. године. У расположивим изворима и литератури нисмо пронашли других података о прикључењу Врања Нишком санџаку, а с обзиром на то да се зна да је Врањска каза била у саставу Скопског санџака све до почетка шездесетих година 19. века, највероватније је вест о Врању била нетачна. У расположивој литератури приметно је да се ни један аутор није озбиљније позабавио питањем оснивања Нишког санџака. Е. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğun'da İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943, 83–84, 199; Y. Beyazit, *Rumeli Kadıkları Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma*, Belgeler XXVIII/32 (2007), 20, 23, 36, 40, 45, 48; *Алексинац и околина*, приредио Б. Перуничкић, Београд, 1978, бр. 167; *Новине Србске* (=НС), бр. 5, 5/17. фебруар 1838; Државни архив Србије (=ДАС), Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (=МУД–С), 1838, Ф II, Р 80, Мехмед Хусреф-паша – кнезу М. Обреновићу, Ниш, 17. реџеп 1250 / 5. октобар 1838; Џ. Гаммер, *нав. дело*, 824–825; А. Boué, *La Turquie d'Europe, III*, Paris, 1840, 186; В. Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти*, Лесковачки зборник III (1963), 62–63; Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук*, 23–34; М. Osmani, *XIX. Yüzyılda Niş Sancağı*, 26; исти, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı*, 28; М. Osmani, S. Pay, *Niş Sancağı'nın İdari Yapısı (1839–1878)*, *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2022), 312–313.

⁷ ДАС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (=МИД–И), 1842, Ф II, Р 152, Исмет-паша – кнезу М. М. Обреновићу, Ниш, 11. зилхице 1257 / 24. јануар 1842; исти – Ђ. Протићу, Ниш, 13. зилхице 1257 / 26. јануар 1842; МУД–С, 1842, Ф II, Р 15, Ђ. Протић – Попечитељству унутрашњих дела, Београд, 30. април / 12. мај 1842; 1843, Ф II, Р 78, Ј. Вукомановић – истом, Јанкова клисура, 17/29. април 1843; Ф VI, Р 108, В. Теодоровић – истом, Алексинац, 18/30. новембар 1843; 1844, Ф II, Р 5, исти – истом, Алексинац, 29. мај / 10. јун 1844; исти – истом, Алексинац, 21. септембар / 3. октобар 1844; Ф V, Р 9, исти – истом, Алексинац, 2/14. октобар 1844; 1845, Ф IV, Р 99, исти – истом, Алексинац, 22. јануар / 3. фебруар 1845; Министарство финансија – Одељење промишљености (=МФ–П), 1842, Ф Д, Р 306, П. Павловић – Попечитељству финансија, Алексинац, 15/27. мај 1842; Ф З, Р 6, Ж. Миловановић – истом, Суповац, 13/25. новембар 1842; 1844, Ф VI, Р 70, А. Милосављевић –

Нишки санџак је био део истоименог ејалета који је званично формиран 1839, а први нишки валија је био Мехмед Васиф-паша. После кратког боравка у Нишу, он је премештен, а за новог валију је именован Сејид Мехмед-паша. Након његовог смењивања у марту 1840, Порта је најпре именовала за валију Коше Ахмед Зекирија-пашу, а убрзо потом Дилавер Мехмед-пашу, али ни један од њих није преузео дужност. На крају је постављен Мустафа Сабри-паша који је стигао у Ниш 23. јуна 1840. године. После њега управници Ниша су били Дели Исмет-паша (1841–1842), Ђенч Осман-ага (1842–1844) и Осман-паша (1844). Њих тројица су заправо били мухафизии мутесарифи Нишког санџака, а не валије Нишког ејалета. У прилог томе наводимо чињеницу да су од марта 1842. Нишки, Софијски и Самоковски санџак стављени под војну надлежност видинског валије и мушира Ага Хусеин-паше. Може се претпоставити да је централизација државне управе после угушења устанка Дервиша Цара, имала за резултат и коначно стварање и територијално обједињавање Нишког ејалета, јер је крајем 1844. „нишки валилук“ добио на управу мушир Ахмет Хафис-паша. Према нашем мишљењу, крајем исте или почетком следеће године у састав Нишког ејалета су поред Нишког, ушли Софијски, Самоковски и Ћустендилски санџак.⁸

истом, Грамада, 23. септембар / 5. октобар 1844; М. Аћимовић – истом, Јанкова клисура, 23. септембар / 5. октобра 1844.

⁸ У историографији једино историчар и академик Владимир Стојанчевић наводи без икаквог образложења да је Нишки ејалет основан 1835, што нема утемељење у изворима. Поред тога, треба рећи да први податак о административној подели Нишког ејалета потиче из 1847, када је објављена прва салнама, односно годишњак Османског царства који се односи на ту и претходну годину. Из тог разлога поједини историчари наводе да је Нишки ејалет основан 1846. или 1847. године. Зато поново треба истаћи да је стварање Нишког ејалета био вишегодишњи процес који је започет 1839, а окончан 1844. или почетком 1845, када је присуство низама на Балкану омогућило спровођење централизације, регрутације и наплаћивање пореза од муслиманских поданика османске државе. ДАС, МИД–И, 1839, Ф I, Р 93, Попечитељство иностраних дела – Попечитељству унутрашњих дела, Београд, 17/29. октобар 1839; 1841, Ф VII, Р 74, Мехмед Изет-паша – кнезу М. М. Обреновићу, Цариград, 24. шевал 1257 / 9. децембар 1841; 1842, Ф II, Р 152, Исмет-паша – истом, Ниш, 11. зилхице 1257 / 24. јануар 1842; исти – Ђ. Протићу, Ниш, 13. зилхице 1257 / 26. јануар 1842; Ф V, Р 4, Ага Хусеин-паша – кнезу М. М. Обреновићу, Видин, 15. ребјулел 1258 / 26. април 1842; Ф V, Р 33, В. Димитријевић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 15/27. мај 1842; 1843, Ф IV, Р 109, Ј. Вучковић – истом, Алексинац, 23. децембар 1843 / 4. јануар 1844; МФ–П, 1840, Р 12, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 14/26. март 1840; исти – истом, Алексинац, 29. март / 10. април 1840; исти – истом, Алексинац, 28. април / 10. мај 1840; исти – истом, Алексинац, 12/24. јун 1840; 1841, Ф V, Р 379, Р. Ромић – истом, Алексинац, 13/25. јун 1841; С. Милосављевић – истом, Пандирало, 3/15. јул 1841; А. Милосављевић – истом, Грамада, 12/24. јул 1841; МУД–С, 1844, Ф II, Р 5, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 20. март / 1. април 1844; исти – истом, Алексинац, 3/15. април 1844; Ф V, Р 9, исти – истом, Алексинац, 2/14. октобар 1844;

На челу каза у Нишком санџаку налазили су се мудире, као представници извршне власти, који се у српским изворима најчешће називају ајанима, што је у том периоду био уопштен назив за управнике каза и нахија. Мудире су били из локалне средине или су упућивани из Цариграда. У Пиротској кази четири мудира су била родом из Пирота – Мустафа-ага, браћа Махмуд-ага и Халил-ага, као и Хаџи Хасан-бег, док је почетком 1854. куршумлијски мудир био Осман Жабота, локални Арнаут. Због злоупотребе положаја у периоду 1850–1852. у Пиротској кази се променило осам мудира. Прокупачка и Куршумлијска каза имале су до краја четрдесетих година 19. века углавном једног мудира, а након тога засебне. Укажимо и на чињеницу да су се поједине казе делиле на нахије или колоне – мање територијалне области. У саставу Нишке постојала је Заплањска нахија, док је Пиротска каза била подељена на три кола – Нишавски, Лужнички и Акпаланачки/Белопаланачки.⁹

У седишту каза Нишког санџака биле су постављане кадије, судије шеријатског суда. О одржавању реда и мира старали су се нижи органи извршне власти – буљукбаше и сејмени, док су се о безбедности путева старали кр сердари

исти – истом, Алексинац, 30. октобар / 11. новембар 1844; Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (=МУД-П), Ф XIII, Р 158, А. Петронијевић – истом, Београд, 20. октобар / 1. новембар 1844; Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), 1402; НС, 21. март / 2. април 1842; А. Ubicini, *nav. delo*, 45; В. Стојанчевић, *Ниш*, 276; S. Rizaј, *nav. delo*, 306–308; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976, 51, 56, 79; S. Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839–1922)*, İstanbul, 1999, 36, 74, 103, 106, 111; М. Осман, *XIX. Yüzyılda Niş Sancağı*, 26; исти, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı*, 28, 39–40; М. Осман, S. Pay, *nav. delo*, 312–313; Е. Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*, İstanbul, 2020, 63–65, 108–109.

⁹ ДАС, МУД-С, 1847, Ф VI, Р 13, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 12/24. април 1847; 1848, Ф IV, Р 65, М. Митровић – Алексиначком карантину, Јанкова клисура, 27. фебруар / 10. март 1848; 1850, Ф II, Р 13, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 31. март / 12. април 1850; Ф II, Р 101, исти – истом, Пандирало, 31. мај / 12. јун 1850; 1851, Ф II, Р 8, исти – истом, Пандирало, 8/20. јун 1851; Ф II, Р 7, исти – истом, Пандирало, 15/27. јун 1851; Ф II, Р 6, исти – истом, Пандирало, 23. јул / 4. август 1851; Ф II, Р 5, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1851; Ф II, Р 2, исти – истом, Пандирало, 15/27. новембар 1851; исти – истом, Пандирало, 23. новембар / 5. децембар 1851; 1852, Ф I, Р 57, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1852; Ф V, Р 71, исти – истом, Пандирало, 15/27. октобар 1852; исти – истом, Пандирало, 31. октобар / 12. новембар 1853; Збирка Драгослава Страњаковића (=ЗДС), к. 3, Ф III, С. Радојичић – Т. Ковачевићу, Алексинац, 10/22. јун 1850; МФ-П, 1851, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, 16/28. фебруар 1851; исти – истом, Пандирало, 1/13. април 1851; исти – истом, Пандирало, 16/28. новембар 1851; МИД-И, 1851, Ф VI, Р 135, Р. Петровић – Мехмед Хуршид-паши, Крушевац, 6/18. март 1851; 1853, Ф IV, Р 148, Исмаил-паша – А. Симићу, Ниш, 22. зилкаде 1269 / 27. августа 1853; 1854, Ф III, Р 152, исти – кнезу А. Карађорђевићу, Ниш, 29. зилкаде 1269 / 3. септембар 1853; А. Ј. Ненадовић – Попечитељству иностраних дела, Београд, 4/16. јануар 1854.

/сердари са одређеним бројем сејмена.¹⁰ Хришћани, односно Срби, имали су своје старешине – коџобаше, који се у српским изворима често називају кнезовима или кметовима. У изворима се јављају сеоске, варошке и нахијске, односно коџобаше целе казе: нишки кмет Живко Катић, кнез Симон из нишког села Кравље, нишки кмет Цветан, кога је 1849. сменио народ због разних малверзација и на његово место поставио извесног Николчета Шишка, као и кнез Андрија Милетић из куршумлијског села Трећака, кога су Арнаути 1850. покушали да убију, јер их је спречавао да потурчавају српске девојке. Нишки валија је 1850. именовано пиротског трговца Георгија Гогу Елениног за коџобашу Пиротске казе, док је две године касније пиротски мудир поставио двојицу коџобаша који је требало да се заједно са буљукбашама старају о одржавању реда и мира и прате кретање подозривих лица.¹¹

Године глади, зулума и устанака

Султан Махмуд II је преминуо у понедељак, 1. јула 1839. године. Нови султан је постао његов син Абдул Мецид (1839–1861), који је наставио реформаторско дело свога оца, што је дошло до изражаја након прокламовања Хатишерифа од Гилхане, 3. новембра 1839. године. Поменутог дана, министар

¹⁰ ДАС, МФ–П, 1841, Ф V, Р 379, С. Милосављевић – Попечитељству финансија, Пандирало, 22. мај / 3. јун 1841; МУД–С, 1844, Ф II, Р 5, Н. Стефановић – Алексиначком карантину, Пандирало, 30. март / 11. април 1844; 1845, Ф II, Р 8, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 16/28. април 1845; исти – истом, Алексинац, 23. мај / 4. јун 1845; 1848, Ф IV, Р 65, исти – истом, Алексинац, 10/22. март 1848; 1850, Ф II, Р 101, Н. Алковић – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1850; Ф IV, Р 7, исти – истом, Пандирало, 15/27. јул 1850; Ф IV, Р 21, исти – истом, Пандирало, 30. септембар / 12. октобар 1850; 1851, Ф I, Р 84, исти – истом, Пандирало, 23. фебруар / 7. март 1851; Ф II, Р 8, исти – истом, Пандирало, 15/27. мај 1851; Ф II, Р 7, исти – истом, Пандирало, 8/20. јун 1851; исти – истом, Пандирало, 15/27. јун 1851; 1852, Ф III, Р 46, исти – истом, Пандирало, 23. јун / 5. јул 1852; Ф I, Р 57, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1852; 1855, Ф II, Р 5, исти – истом, Пандирало, 8/20. мај 1855; исти – истом, Пандирало, 23. мај / 4. јун 1855; 1856, Ф II, Р 49, исти – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1856.

¹¹ ДАС, МИД–И, 1839, Ф III, Р 50, П. Радојковић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 12/24. септембар 1839; МФ–П, 1841, Ф V, Р 379, Р. Ромић – Попечитељству финансија, Алексинац, 30. децембар 1840 / 11. јануар 1841; С. Милосављевић – истом, Пандирало, 15/27. април 1841; 1842, Ф Д, 306, П. Павловић – истом, Алексинац, 1/13. јун 1842; 1849, Ф IX, Р 2, П. Станковић – истом, Суповац, 30. септембар / 12. октобар 1849; МУД–С, 1843, Ф VI, Р 89, Н. Стојановић – Алексиначком карантину, Грамада, 27. октобар / 8. новембар 1843; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 28. октобар / 9. новембар 1843; 1852, Ф I, Р 57, Н. Алковић – истом, Пандирало, 8/20. август 1852; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 15–16.

иностраних дела Мустафа Решид-паша свечано је обнародовао султанов реформски акт, који је заправо он саставио, у делу палате Топкапи сарај који се звао Гилхана, те је стога овај документ познат у историји као Хатишериф од Гилхане. Приликом свечаности наглашено је да је отпочело „срећно доба у коме ће се изводити срећне уредбе под именом срећне реформе“. У Османском царству је у ствари од овог тренутка званично отпочео Танзимат,¹² реформски период који је трајао до доношења првог османског устава 1876. године.¹³

Хатишерифом од Гилхане проглашени су једнакима сви поданици Османског царства, без обзира на верску припадност, и гарантовано им је право на живот, слободу и имовину. Поред тога, прокламовано је праведно опорезивање према имућности и равномерно регрутовање војника са свих простора Османског царства. Да би се спровеле прокламоване реформе требало је установити стање ствари на терену и донети нове законе. Ради праведног разрезивања новоуведеног пореза на иметак – вергије, било је потребно извршити попис имања и прихода свих поданика Царства, што је Порта наредила 1840. године. У складу са тим исте године је укинут илтизам – закуп пореза, којим је мултезиму – лицу које је узимало порез у закуп, било омогућено да оствари велику финансијску добити вршењем разних злоупотреба на штету пореских обвезника. Прикупљање пореза било је поверено мухасилима – финансијским чиновницима, али будући да их није било довољно, поново је 1842. уведено давање пореза у закуп.¹⁴

Највећи проблем за државу је представљало прикупљање основног пореза ушура, десетка од пољопривредних производа који су убирале спахије, а који је од 1839. настојала да прикупља држава. Међутим, од 1842, десетак је, као и остали

¹² Множина од арапске речи *tanzîm* – довести у ред, реорганизовати.

¹³ У званичним новинама Кнежевине Србије Хатишериф од Гилхане је назван „Уставом“, док га у турској историографији зову Хатихумајун (*Gülhane Hatt-ı Hümayun*), што је заправо други назив за хатишериф, али и Танзиматски/Реформски ферман (*Tanzimat Fermani*). С обзиром на то да је појам Хатишериф од Гилхане прихваћен у српској и европској историографији, ми смо се држали усвојеног термина. НС, бр. 48, 4/16. новембар 1839; E. Z. Karal, *Gülhane Hatt-ı Hümayununda ve Batının Etkisi*, *Bulleten XXVIII/112* (1964), 581–601; Н. İnalçık, *Senedi-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayun*, 611–622; П. Димон, *Период танзимата (1839–1878)*, Историја Османског царства, приредио Р. Мантран, Београд, 2002, 555; И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд, 2004, 87.

¹⁴ НС, бр. 48, 4/16. новембар 1839; И. Ортајли, *нав. дело*, 86–88; N. Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet*, İstanbul, 2015, passim; Д. Ѓоргиев, *Танзиматот и немуслиманите во Македонија*, Скопје, 2019, 20–21, 85–86.

државни порези, издаван у закуп, што је довело до низа злоупотреба, које су представљале један од главних узорка устанака балканских хришћана. Поред тога, велики проблем су представљали односи између чифчија и читлук-сахибија, обрађивача читлука, пољопривредних имања, и њихових власника, којима су чифчије биле дужне да дају одређени део уroda пољопривредних производа. Танзиматско законодавство није укинуло читлуке, нити забранило стварање нових.¹⁵

У време прокламовања танзиматских реформи у јеку је била Друга египатска криза (1839–1841) која је озбиљно уздрмала Османско царство. У европском делу Царства владало је анархично стање, изазвано отпором војним реформама и централизацији државе, започетим за време султана Махмуда II. Неродне, 1838. и 1839. година, довеле су до појаве глади, што је имало за последицу појаву друмског разбојништва. Додатно погоршање стања уследило је након обнародовања Гилханског хатишерифа и настојања Високе Порте да спроведе реформе на терену. Антиреформски настројени муслимански поданици исказивали су широм османске државе отпор прокламованим реформама – изједначавању свих поданика у Царству, регрутацији и опорезивању. Своје незадовољство исказивали су претњама хришћанима да ће их побити, сваковрсним насиљем над њима и одбијањем да служе војску и плаћају порез, због чега су организовали протеривање појединих провинцијских управника и мухасила. Анархично стање погоршало је положај Срба у Османском царству, а један од карактеристичних примера представљало је стање у Нишком санџаку.¹⁶

¹⁵ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, 175–178; В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд, 1949; С. Димитријевић, *нав. дело*, 3–30; Д. Ђорђевић, *Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века*, Огледи из новије балканске историје, Београд, 1989, 39–54; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, *passim*; Р. Требјешанин, *Токови Танзимата у Лесковачкој нахији*, 165–169; М. Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, *Историја српског народа*, V/1, 460–483.

¹⁶ В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд, 1928, 117–121; Е. Z. Karal, *Osmanlı tarihi, V. Cilt, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*, Ankara, 1947, 185–211; Н. İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Terkileri*, *Belleten XXVIII/112* (1964), 623–690; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 148–151, 229; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Теџанј, 2006, 387–392; Р. Љушић, *Руски конзул Вашићенко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века*, *Историјски часопис XXIX–XXX* (1983), 327–338; исти, *Вујкина врата*.

Уочи прокламовања Хатишерифа од Гилхане Срби из нишких села су трпели зулуме од буљукбаша, који су се огледали у напастовању жена и девојака. Ситуација је додатно погоршана након објављивања реформског акта, а на то су додатно утицале гладне године и појава разбојничких чета у околини Пирота. У Лесковачкој кази локални Турци¹⁷ су забрањивали тамошњим Србима да иду у цркву и обележавају народне и црквене празнике; убијали су, силовали и вршили насилну исламизацију девојака. У томе су предњачиле спахије, читлук-сахибије и кр сердари.¹⁸

У Нишкој, Лесковачкој и Прокупачкој кази је крајем 1840. и почетком 1841. убијено више од тридесеторо Срба, из непознатих разлога. Представници османске власти су силовали жене и девојке у нишком селу Горњем Матејевцу. Са тим је био упознат и Мустафа Сабри-паша, који је насилно довео у свој харем једну удату жену из Ниша, док је један девојка била приморана да се потурчи. Паша је заправо сам давао примера вишим и нижим представницима османске власти да се безобзирно понашају према народу. Србима је посебно тешко падало прекомерно опорезивање. Највише се су се жалили на вергију, која је од њих наплаћивана у скоро три пута већем износу од прописаног, јер муслимани нису пристајали да плате овај порез. Поред тога, треба рећи да је српским трговцима из Нишког санџака тешко пало отварање царинарнице у Нишу крајем лета 1840.

Хроника подгорског села Исток, први део, Београд, 2011, 47–48; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, Ниш, 2012, 15–19; исти, *Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку*, 1358–1359; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 12, 17–18; А. М. Савић, *Српски народ у Старој Србији*, 274–277; исти, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 326–328.

¹⁷ У овом раду појам Турчин/Турци коришћен је као синонима за муслимана/муслимане, јер се као такав јавља у српским изворима које смо користили и има искључиво верско значење.

¹⁸ ДАС, Збирка Мите Петровића (=ЗМП), 8003; МИД-И, 1839, Ф III, Р 50, П. Радојковић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 12/24. септембар 1839; 1840, Ф I, Р 90, В. Димитријевић – истом, Алексинац, 30. новембар / 12. децембар 1840; МУД-С, 1840, Ф IV, Р 156, И. Момировић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 9/21. март 1840; Ф IV, Р 207, Р. Миленковић – истом, Алексинац, 3/15. април 1840; МУД-П, 1840, Ф X, Р 77, М. Жујевић – Попечитељству унутрашњих дела, Београд, 23. новембар / 5. децембар 1840; 1841, Ф VIII, Р 68, М. Радојковић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 29. април / 3. мај 1841; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 48–49.

године. Крајем исте године нишки паша је привремено затворио десет кметова из Нишке казе због одбијања да плате царину.¹⁹

Учестали зулуми и прекомерно опорезивање довели су до припреме устанка у Нишком санџаку (1840–1841). Главни организатори устанка били су свештеник Ђорђе Стојковић из села Градње у Пољаници и трговци Никола Цветковић Коца из Лесковца, Станко Атанацковић Бојација из Власотинца и Милоје Јовановић из нишког села Каменице. Устанком је требало да буде обухваћено и подручје око Скопља, Призрена, Пећи, Ђаковице и Новог Пазара. С обзиром на то да је нишки паша сазнао све о завереничким припрема, устанак је избио пре планираног рока, тачније на Томину недељу, 17. априла 1841. године. Побуна је захватила Нишку, Пиротску и Лесковачку казу. Недовољно припремљени и организовани, устаници су већ 25. априла доживели потпуни пораз. Уследиле су репресалије Арнаута, које је нишки мухафиз позвао у помоћ јер није имао на располагању регуларну војску.²⁰

Уочи и након слома устанка српско становништво из пограничних нишких, пиротских и лесковачких села је кренуло да бежи према граници Кнежевине Србије, гоњено арнаутским четама. Поједине фамилије, које нису успеле да стигну до Србије потражиле су привремено уточиште на скровитим местима у близини границе, чекајући погодну прилику да пребегну на територију српске кнежевине. Неуспешни покушај подизања устанка у Прокупачкој кази имао је за последицу

¹⁹ ДАС, ЗМП, 8003; МФ–П, 1840, Р 108, Ж. Миловановић – Попечитељству финансија, Суповац, 18/30. март 1840; Р 12, С. Јовичић – истом, Алексинац, 26. август / 7. септембар 1840; исти – истом, Алексинац, 16/28. септембар 1840; 1841, Ф V, Р 379, Р. Ромић – истом, Алексинац, 30. децембар 1840 / 11. јануар 1841; Ф II, Р 114, Ж. Миловановић – истом, Суповац, 21. март / 2. април 1841; МИД–И, 1840, Ф I, Р 90, В. Димитријевић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 30. новембар / 12. децембар 1840; МУД–П, 1841, Ф VII, Р 2, С. Прокић – Попечитељству унутрашњих дела, Крушевац, 26. јануар / 7. фебруар 1841; Ф VIII, Р 68, М. Радојковић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 29. април / 3. мај 1841; МУД–С, Ф III, Р 163, Н. Стојановић – Алексиначком карантину, Грамада, 29. март / 10. април 1841; *Алексинац и околина*, 607–609, 612–613.

²⁰ *Грађа за историју Нишке буне у 1841. години*, приредио Д. Трајковић, Лесковачки зборник X (1970), бр. 1–26; А. Ivić, *nav. delo*, 15–20; Н. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 28–33; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 148–164; исти, *Ниш*, 285–289; исти, *Лесковац и Лесковачка нахија*, 94–100; Ж. Стојковић, С. Стојчић, Х. Ракић, *нав. дело*, 104–108; Б. Лилић, *нав. дело*, 93–99; С. Андрејевић, *нав. дело*, 65–115; С. Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне*, 17–23; исти, *Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку*, 1360–1361; исти, *Национални и аграрни покрети Срба у североисточним областима Старе Србије*, 78–81; М. Jagodić, *Failed Conspiracy*, 39–62; исти, *Србија и Стара Србија*, 109–114; А. М. Савић, *Пиротска каза*, 9–10.

пребегавање српских фамилија из тог краја у Србију. На овом месту треба рећи да није успело ни подизање устанка у Берковичкој кази, што је покушало да изведе петоро Срба из Пиротске казе. Према званичним извештајима представника српских власти на територију Србије је у периоду од 24. априла до 3. маја пребегло 1.363 фамилије из Нишке, Пиротске, Лесковачке и Прокупачке казе, односно 9.460 мушкараца, жена и деца са преко 47.000 грла крупне и ситне стоке. Пребегавање је било учестала појава до почетка јуна, тако да је према званичним подацима до 7. јуна укупно пребегло 1.648 фамилија, односно 11.233 лица са 58.477 грла стоке.²¹

У овом периоду, то јест од краја априла до почетка јуна 1841, на територији Нишке, Лесковачке, Пиротске и Прокупачке казе владало је анархично стање, што је било најизраженије првих дана након слома устанка. Арнаутске чете харале су по српским селима. Становништво је било изложено сваковрсном насиљу. Пљачкање, паљење, силовања и убиства постала су свакодневна појава. Деца, жене и старци су убијани без милости и гоњени у Јужну Мораву да се удаве. Женама су секли груди и бацали их у ватру; нису поштедели ни труднице, већ су их „распоравали и из њих децу вадили“. У пиротском селу Црноклишту спалили су кућу са све женом и децом у њој, док су једну жену живу распорили ножевима. „Игу од Орљу село и други погинуше 67 душа и деце живе на ножеве дизаше и жене побише у Црноклиште, а у Бежиште и Коритнице истрпеше људи, 11 априла у недељу 86 човека и та села изгореше и пљачке по пазар продаваше и у те куће толико деце погореше и толико мал пљачке учинише и карауле сами погореше па на нас ивтиру врлише“, забележио је један савременик.²² У Нишкој је спаљено 121,

---

²¹ ДАС, МУД-П, Ф VIII, Р 14, В. Димитријевић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 14/26. април 1841; Ф VIII, Р 20, И. Павић – Начелству Окружја крушевачког, Суповац, 19. април / 1. мај 1841; исти – истом, Суповац, 21. април / 3. мај 1841; Ф VII, Р 5, Ж. Давидовић – Попечитељству унутрашњих дела, Гургусовац, 30. април / 12. мај 1841; Ф VIII, Р 44, П. Лазаревић – истом, Крушевац, 8/20. мај 1841; МФ-П, 1841, Ф V, Р 379, А. Милосављевић – Попечитељству финансија, Грамада, 30. април / 12. мај 1841; исти – истом, Грамада, 13/25. мај 1841; исти – истом, Грамада, 28. мај / 9. јун 1841; МУД-С, 1841, Ф I, Р 2, М. Христић – Попечитељству унутрашњих дела, Радујевац, 10/22. мај 1841; *Алексинац и околина*, 585–601.

²² ДАС, МУД-С, 1841, Ф III, Р 163, Р. Миленковић – Алексиначком карантину, Пандирало, 13/25. април 1841; МФ-П, Ф V, Р 379, С. Милосављевић – Попечитељству финансија, Пандирало, 15/27. април 1841; исти – истом, Пандирало, 24. април / 6. мај 1841; МУД-П, Ф VIII, Р 31, В. Димитријевић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 16/28. април 1841; Ф VIII, Р 42, исти – истом, Алексинац, 19. април / 1. мај 1841; Ф VIII, Р 68, П. Радојковић – истом, Алексинац, 25. април / 7. мај 1841; П. Лазаревић – М. Радојковићу, Крушевац, 25. април / 7. мај 1841; Ј. Протић – истом,

а у Лесковачкој кази 104 села.²³ Ситуација је додатно била погоршана акцијама српских хајдучких чета које су деловале на терену од почетка маја до краја августа 1841. године.²⁴

Осим арнаутских и хајдучких чета, на територији Нишког санџака током маја и јуна дошло је до концентрисања османских трупа из других санџака, најпре Видинског, а потом и из Скопског, Призренског и Приштинског. Трупe из других делова Османског царства биле су упућене по наређењу Порте, ради пацификације побуњене територије и спречавања поновног избијања устанка. У том циљу Мустафа Сабри-паша је наредио разоружавање хришћана у Нишком санџаку, док је у Нишу затворено 60 Срба, као залог да неће поново доћи до побуне. По селима су крстарили буљукбаше и кр сердари са сејменима. Пиротски мутеселим је издао наређење да се у његовој кази прикупља џизија/харач – порез који су плаћали немуслиmani у османској држави; иста наредба је издата и за Нишку казу.²⁵

Након што је у Цариград стигла вест да је избила Нишка буна, Порта је издала наређење видинском валији Ага Хусејин-паши да крене са војском ка Нишу. Пошто је устанак брзо сломљен, Порта је променила одлуку. Упутила је у Ниш једренског валију Јакуп-пашу Караосманоглуа и Ахмет Тефик-бега, чиновника Министарства правде. Главни циљ њихове мисије је био да испитају узроке устанка, процене причињену материјалну штету, обезбеде ред и мир у Нишком санџаку и поврате фамилије које су пребегле у Кнежевину Србију.²⁶

Гургусовац, 25. април / 7. мај 1841; М. Радојковић – С. Стојановићу, Алексинац, 3/15. мај 1841; М. Протић – Начелству Окружја крушевачког, Влајковци, 8/20. мај 1841; *Неколико старих српских записа и натписа*, објавио Т. Р. Ђорђевић, Старинар (1908), бр. XVI.

²³ ДАС, МУД-П, 1841, Ф III, Р 120, Попечитељство унутрашњих дела – Ђ. Протићу, Београд, 28. април / 10. мај 1841.

²⁴ Опширније о томе: С. Недељковић, *Хајдучке чете у Нишком пашалуку*, 235–251.

²⁵ ДАС, МУД-П, Ф VIII, Р 68, М. Радојковић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 21. април / 3. мај 1841; Ј. Протић – М. Радојковићу, Гургусовац, 23. април / 5. мај 1841; исти – истом, Гургусовац, 25. април / 7. мај 1841; исти – истом, Гургусовац, 30. април / 12. мај 1841; М. Радојковић – С. Стојановићу, Алексинац, 3/15. мај 1841; исти – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 10/22. мај 1841; П. Лазаревић – М. Радојковићу, Крушевац, 10/22. мај 1841; М. Божићевић – Попечитељству унутрашњих дела, Ниш, 9/21. јун 1841; Ф VII, Р 5, Ј. Протић – истом, Гургусовац, 30. април / 12. мај 1841; Ф VIII, Р 45, П. Лазаревић – истом, Крушевац, 6/18. мај 1841; Ф VII, Р 6, А. Пећанин – истом, Гургусовац, 15/27. мај 1841; Ф VI, Р 66, М. Радојковић – истом, Алексинац, 20. мај / 1. јун 1841; Ф VIII, Р 60, исти – истом, Алексинац, 23. мај / 4. јун 1841; Ф VII, Р 7, А. Пећанин – истом, Гургусовац, 14/26. јун 1841.

²⁶ ДАС, МИД-И, 1841, Деловодни протокол (=ДП), бр. 1046–1048; МУД-С, 1841, Ф III, Р 163, М. Христић – Попечитељству унутрашњих дела, Радујевац, 25. април / 7. мај 1841; Ф I, Р 2, исти –

У Нишком санџаку су вршене припреме за њихов долазак и смештај румелијске војске која је у све већем броју пристизала у Ниш. Велики број заробљених Срба је пуштен из затвора, док је Мустафа Сабри-паша настојао да поврати пребегле фамилије. Пуцњавом топова са бедема нишке тврђаве, 22. јуна, свечано је оглашен долазак једренског валије. Он је убрзо након тога издао наређење да се пусте преостали Срби који су били затворени у нишкој тамници, а Арнаути да поврате опљачкано и ослободе робље, односно жене и децу. После тога, прочитан је ферман о смени Мустафа Сабри-паше и именовању Дели Исмет-паше за новог нишког мухафиза, док је народу поручено да је Портина жеља да буду у миру.²⁷

Јакуп-паша је настојао да у потпуности успостави ред и мир у Нишком санџаку и поврати пребегле фамилије из Србије. Питање избеглих породица решено је договором између њега, кнеза Михаила и београдског мухафиза Мехмед Ђамил-паше. Током јула и августа вратио се највећи број избеглица – 1.282 фамилије, односно 8.134 мушкараца, жена и деце, док је део остао у Србији, међу њима и организатори и истакнутији учесници Нишке буне. Пострадала домаћинства су добила новчану помоћ у износу од 60.607 гроша, што је било недовољно. Појединим породицама је додељена помоћ и у храни.²⁸

Поред повратка избеглица и обештећења мањег броја попаљених и похараних домаћинстава, Јакуп-паша је настојао да поврати похаре и утамничи најистакнутије арнаутске главаре који су вршили највеће зулуме над Србима. Пошто су се Арнаути припремали да пруже оружани отпор, од тога је на крају

истом, Радујевац, 10/22. мај 1841; исти – истом, Радујевац, 25. мај / 6. јун 1841; МУД–П, 1841, Ф VIII, Р 29, Г. Јеремић – истом, Неготин, 26. април / 8. мај 1841; Ф VIII, Р 68, Ц. Рајовић – М. Радојковићу, Београд, 29. април / 11. мај 1841; Ф VIII, Р 47, С. Стојановић – Попечитељству унутрашњих дела, Зајечар, 8/20. мај 1841; Ф VIII, Р 67, П. Радојковић – истом, Алексинац, 29. мај / 9. јун 1841.

²⁷ ДАС, МУД–П, 1841, Ф VIII, Р 68, А. Пећанин – М. Радојковићу, Гургусовац, 16/28. мај 1841; кнез М. М. Обреновић – Попечитељству унутрашњих дела, Београд, 30. мај / 11. јун 1841; Ф VIII, Р 112, П. Радојковић – истом, Алексинац, 2/14. јун 1841; Ф VIII, Р 110, исти – истом, Алексинац, 4/16. јун 1841; исти – истом, Алексинац, 5/17. јун 1841; Ф VIII, Р 93, М. Богићевић – истом, Алексинац, 11/23. јун 1841; Ф VIII, Р 85, Попечитељство унутрашњих дела – кнезу М. М. Обреновићу, Београд, 12/24. јун 1841; Ф VIII, Р 90, М. Богићевић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 14/26. јун 1841; Ф VIII, Р 91, исти – истом, Алексинац, 14/26. јун 1841; Ф VIII, Р 97, исти – истом, Алексинац, 17/29. јун 1841; Ф VIII, Р 109, исти – истом, Алексинац, 19. јун / 1. јул 1841; Ф VIII, Р 114, исти – истом, Алексинац, 30. јун / 12. јул 1841.

²⁸ С. Андрејевић, *нав. дело*, 153–170; S. Kordić, *нав. дело*, 7.

одустао. Последице су се осетиле у Пиротској и Лесковачкој кази, где су Турци и Арнаути убијали поједине Србе. У таквој ситуацији једренски валији и портин комесар су се спремали да напусте Ниш, сматрајући да су омогућили безбедан повратак и опстанак избеглим породицама, обештетили пострадале и завели ред и мир у Нишком санџаку. Ахмет Тефик-бег је напустио Ниш 29. августа, претходно добивши писмо од нишког владике и Нишлија да је успешно окончао своју мисију, а Јакуп-паша 27. септембра 1841. године.²⁹

После одласка Јакуп-паше у Нишком санџаку је захтевано од Срба да исплате заостале порезе. Поједини учесници Нишке буне који су се вратили током лета, хапшени су и утамничени. Убиства појединаца и самовоља порезџија, имали су за последицу поновну појаву српских хајдучких чета које су добиле на значају током пролећа и лета 1842, када су им се придружили организатори устанка из претходне године. Будући да је под притиском Порте српска влада била принуђена да их изручи османским властима, они су одлучили да покушају поново да подигну устанак, истичући да имају подршку Србије и Русије. Због тога је у Нишком санџаку дошло до велике концентрације османске војске, како због спречавања потенцијалног устанка, тако и због подршке коју су српски погранични органи власти давале хајдуцима. Крајем лета 1842. чете су били принуђене да се повуку у Србији, у којој је дошло до промене на престолу. Сумња Порте да је Србија стајала иза Нишке буне и давање прибежишта хајдучким четама које су покушале да изазову устанак, итекако је утицало на одлуку Цариграда да подржи припреме за смену на српском престолу. Организатори Нишког устанка коначно су се вратили својим кућама 1845, након што их је султан помиловао.³⁰

²⁹ ДАС, МУД-П, 1841, Ф VIII, Р 97, М. Богићевић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 17/29. јун 1841; Ф VIII, Р 104, исти – истом, Алексинац, 20. јун / 2. јул 1841; исти – истом, Алексинац, 22. јун / 4. јул 1841; Ф VIII, Р 130, исти – истом, Алексинац, 7/19. јул 1841; Ф VIII, Р 140, П. Радојковић – истом, Алексинац, 23. јул / 4. август 1841; Ф VIII, Р 143, исти – истом, Алексинац, 29. јул / 10. август 1841; Ф VIII, Р 136, исти – истом, Алексинац, 19/31. август 1841; Ф VIII, Р 151, исти – истом, Алексинац, 18/30. септембар 1841; МФ-П, 1841, Ф V, Р 379, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 14/26. јул 1841; исти – истом, Алексинац, 29. јул / 10. август 1841; исти – истом, Алексинац, 15/27. август 1841; исти – истом, Алексинац, 30. август / 11. септембар 1841.

³⁰ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 169–174; С. Андрејевић, *нав. дело*, 173–249; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 114–115; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 335–339.

Устанак у Нишком санџаку 1841. и покушај поновног подизања устанка наредне године усмерили су привремено пажњу Порте ка том проблему. Након тога, постепено је настављено са спровођењем танзиматских реформи. Прекретница је уследила након доношења војног закона, 6. септембра 1843, којим је био предвиђен дванаестогодишњи војни рок – пет година у активној војсци – низаму; и седам година у резерви – редифу. Убрзо након доношења закона побунили су се Арнаути у Прокупачкој, Куршумлијској, Лесковачкој и Врањској кази. Најистакнутији предводници побуњеника у овим казама били су Хуршид-бег, Сејди Менџе и Баба Феке, исти они који су вршили највеће зулуме над Србима након слома Нишке буне. Срби су се нашли у сличном положају као тада, изузев Срба у Пиротској кази, коју није захватила побуна, јер тамо није било Арнаута. Побуњеници су у Прокупљу похарали и спалили три куће, а у Лесковачкој кази на њиховом удару су се наша села Пертате, Чекмин и Стројковце. Побуна је добила на замаху почетком следеће године, а побуњени Арнаути су претили да ће напасти Србију и заузети Ниш како би спречили да се поред нишке цркве удара у клепало. Због тога је гарнизон у Нишу појачан, а Срби су се на челу са митрополитом Венедиктом привремено склонили у град. Предострожности ради нишки мухафиз Осман Ђенч-ага наредио је да се уклоне сва пловила са Јужне Мораве, док су на улазу у тврђаву намештена два топа.³¹

Претња Арнаута се није остварила, тако да су Нишлије остале поштеђене док су Срби у селима Нишке, Лесковачке, Прокупачке и Куршумлијске казе били

---

³¹ ДАС, МУД-С, 1843, Ф VI, Р 89, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 27. септембар / 9. октобар 1843; Ј. Пауновић – Алексиначком карантину, Суповац, 13/25. октобар 1843; Н. Стојановић – истом, Грамада, 27. октобар / 8. новембар 1843; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 28. октобар / 9. новембар 1843; Ф VI, Р 49, исти – истом, Алексинац, 11/23. октобар 1843; Ф VI, Р 108, исти – истом, Алексинац, 18/30. новембар 1843; 1844, Ф II, Р 5, исти – истом, Алексинац, 13/25. март 1844; исти – истом, Алексинац, 20. март / 1. април 1844; Д. Стефановић – Алексиначком карантину, Пандирало, 30. март / 11. април 1844; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 3/15. април 1844; исти – истом, Алексинац, 10/22. април 1844; исти – истом, Алексинац, 13/25. април 1844; исти – истом, Алексинац, 24. април / 6. мај 1844; МФ-П, 1844, Ф II, Р 15, Ж. Миловановић – Попечитељству финансија, Суповац, 9/21. март 1844; А. Милосављевић – истом, Грамада, 10/22. март 1844; исти – истом, Грамада, 11/23. март 1844.

изложени насиљу и уценама арнаутских чета.³² Овакво стање се продужило током читавог пролећа 1844. у више османских европских провинција, зато што је побуна у Нишком санџаку заправо била део ширег антиреформног арнаутског устанка Дервиш Цара, Арнаутина из села Царе у Тетовској кази. Устанак је сломљен почетком јуна 1844, након победе низама над побуњеницима код Кичева, скопског села Катланова и у Качанику. Окончање устанка омогућило је спровођење танзиматских реформи у Скопском, Призренском, Приштинском и Нишком санџаку.³³

Завођење реда и мира у Нишком санџаку након слома устанка пало је у дело Осман-паши, новом нишком мутесарифу, који је стигао у град 9. априла, док је два дана касније обнародован ферман о његовом именовању. Вест о победи низама код Катланова и Качаника биле су сигнал нишком паши да крену у акцију, нарочито на територији Лесковачке, Прокупачке и Куршумлијске казе, које су се коначно и фактички нашле под директном управом Ниша. Исмаил-паша је смењен и послат у Цариград због сумње да је био умешан у побуну. Уз помоћ и подршку врањског и приштинског паше нишки мутесариф је успео почетком октобра 1844. да сломи отпор Арнаута у Прокупачкој и Куршумлијској кази и натера их силом оружја да прихвате регрутацију у низам и плаћају порезе. Највећи отпор је пружао буљукбаша Али Ргај, који је отео једну Српкињу од родитеља и насилно је потручио. Он је у селу Гргуру окупио чету од 500 Арнаута и спремао се за одлучујући сукоб. После успешне војне акције Осман-паше – Али Ргај, Сејди Менџе и остале коловође бунта послати су на суђење и заточење у Цариград.³⁴

³² ДАС, МУД-С, 1844, Ф II, Р 5, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 24. април / 6. мај 1844; МФ-П, 1844, Ф II, Р 15, А. Милосављевић – Попечитељству финансија, Грамада, 6/18. мај 1844.

³³ А. Матковски, *Востаните на Дервиш Царе во Полог*, IV научен собир Полог низ вековите, Тетово 1978. Бигорски научно-културни собир, Скопје, 1980, 125–135; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 230–231; С. Недељковић, *Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку*, 249–260; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 12–14; А. М. Савић, *Српски народ у Старој Србији*, 279–281.

³⁴ ДАС, МУД-С, 1844, Ф II, Р 5, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 20. март / 1. април 1844; исти – истом, Алексинац, 3/15. април 1844; исти – истом, Алексинац, 11/23. мај 1844; исти – истом, Алексинац, 25. мај / 6. јун 1844; исти – истом, Алексинац, 29. мај / 10. јун 1844; исти – истом, Алексинац, 21. септембар / 3. октобар 1844; Ф V, Р 9, исти – истом, Алексинац, 2/14. октобар 1844.

Након довођења Лесковачке, Прокупачке и Куршумлијске казе под директну контролу Ниша, Осман-паша је премештен у Скопље, док је на његово место постављен мушир Ахмед Хафис-паша, који је стигао у град 8. новембра 1844. године.³⁵ Почетком следеће године у Нишком санџаку су укинуте спахије, чиме је најављено даље спровођење танзиматских реформи.³⁶ У пролеће исте године у Цариграду је одржано саветовање о реформама које би требало спровести у држави, поводом чега су позвана да присуствују по два хришћанина и муслимана из сваке казе. Зна се да су из Ниша отишли Димитрије Игњатовић, ћурчија Станко, Јусуф-ага и хоџа Асан-бег.³⁷ Главни резултат саветовања било је увођење у провинцијску управу меџлиса/шура – саветодавних тела која су се старала о управним и финансијским питањима, а у којима су били заступљени локални муслимани и немуслимани. Током 1845. и 1846. у Ниш је долазио портин достојанственик Садик-ефендија, чији је главни задатак био да ради на побољшању провинцијске управе и испита могућности унапређења економског стања провинције, у садејству са истакнутијим представницима муслимана и хришћана.³⁸ Крајем 1846. у Нишу су три немуслимана постали поседници читлука, што је тада била неуобичајена појава, јер су читлук-сахибије углавном били муслимани, а чифчије хришћани. Субаше, односно надзорници на њиховим читлцима, и даље су остали Турци.³⁹

Наведени примери сведоче о настојању Порте да Танзимат заживи у Нишком санџаку. Међутим, треба указати на неке негативне појаве које су се одразиле на живот Срба у овом периоду, с тим, наглашавамо, да је реч о појединачним случајевима. Током 1845. кр сердари и сејмени који нису увек били

---

³⁵ ДАС, МУД-С, 1844, Ф V, Р 9, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 2/14. октобар 1844; исти – истом, Алексинац, 30. октобар / 11. новембар 1844.

³⁶ У истом периоду спахије су укинуте у Призренском и Приштинском санџаку. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 13; исти, *Прилог проучавању аграрних односа у Нишком санџаку*, 314.

³⁷ ДАС, МУД-С, 1845, Ф IV, Р 71, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 15/27. март 1845.

³⁸ ДАС, МИД-И, 1845, М. Дабић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 25. јун / 7. јул 1845; исти – истом, Алексинац, 23. август / 4. септембар 1845; 1846, Ф V, Р 2, исти – истом, Алексинац, 26. јануар / 7. фебруар 1846; МУД-С, 1845, Ф IV, Р 38, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 7/19. септембар 1845; 1846, Ф III, Р 37, исти – истом, Алексинац, 31. јануар / 12. фебруар 1846; Ф III, Р 123, исти – истом, Алексинац, 17/29. април 1846.

³⁹ *Србске новине* (=СН), бр. 1, 3/15. јануар 1847.

успешни у потрази за хајдуцима, често су оптуживали мештане Нишке и Пиротске казе да су јатаци или хајдуци, након чега су их спроводили у нишку тамницу, где су их стављали на „разне муке“.⁴⁰ У једном заплањском селу два Арнаутина су везала и мучила једног домаћина, тражећи да им каже где крије новац. На вику његове супруге, дотрчало је десет комшија на челу са локалним свештеником, те су са кољем и моткама усмртили нападаче. Када су пријавили случај властима, упитани су: „Како су они могли Турке побити?“; и одмах су затворени.⁴¹ Почетком 1846. дефтердар Али-бег је у Нишу потурчио дванаестогодишњег младића Петра Пешића из Цера, док се Јана, ћерка Николе Мишића из Горњег Матејевца, добровољно потурчила и удала за нишког екмекџију Исмаила. Пошто није успео ово да спречи, нишки владика Нићифор је обзнанио Србима да убудуће ни једна девојка са села не долази у Ниш.⁴² Исте године убијена су три хришћанина у околини Ниша; само се у случају једног зна да су га усмртили Арнаути.⁴³

У Прокупачкој кази је током 1846. харала разбојничка чета Ајриза Абазовића која је убијала и глобила тамошњи живаљ. Слична ситуација је била у Лесковачкој кази, где су Арнаути пљачкали и убијали.⁴⁴ Током 1847. и 1848. хајдучија је цветала на територији Прокупачке и Куршумлијске казе, а чете се предводили локални Арнаути који су одбијали да прихвате регрутацију. Због регрутације је у Прокупачкој кази 1847. дошло и до мање побуне, која је убрзо смирена.⁴⁵ Све наведено се одражавало на живот Срба у овом крају. Међутим, у

⁴⁰ ДАС, МУД-С, 1845, Ф II, Р 8, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 23. мај / 4. јун 1845.

⁴¹ ДАС, МИД-И, 1845, Ф I, Р 223, М. Дабић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 17/29. мај 1845.

⁴² ДАС, МУД-С, 1846, Ф II, Р 43, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 14/26. фебруар 1846.

⁴³ ДАС, МИД-И, 1846, Ф I, Р 4, Г. Јеремић – Попечитељству иностраних дела, Гургусовац, 22. децембар 1845 / 3. јануар 1846; МУД-С, 1846, Ф II, Р 6, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 27. април / 9. мај 1841; исти – истом, Алексинац, 1/13. мај 1846.

⁴⁴ ДАС, МУД-С, 1846, Ф III, Р 134, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 30. март / 11. април 1846; Ф III, Р 147, исти – истом, Алексинац, 6/18. јул 1846; Ф III, Р 120, исти – истом, Алексинац, 3/15. август 1846.

⁴⁵ ДАС, МУД-С, 1847, Ф VI, Р 13, М. Митровић – Алексиначком карантину, Јанкова клисура, 10/22. април 1847; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 12/24. април 1847; Санитетско одељење – Полицијном одељењу, Београд, 17/29. април 1847; 1848, Ф IV, Р 65, М. Митровић – Алексиначком карантину, Јанкова клисура, 22. фебруар / 5. март 1848; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 10/22. март 1848; Ф IV, Р 89, исти – истом, Алексинац, 31. март / 12. април 1848; исти – истом, Алексинац, 10/22. април 1848; Ф IV, Р 93, исти –

расположивој грађи ми смо пронашли само три конкретна примера насиља. Крајем јула 1846. код села Црнатова у близини Власотинца арнаутски хајдуци су убили Стефана Лазаревића из лесковачког села Шарлинаца. У јесен исте године у Србију су пребегла два Србина; Стаменко Петровић из прокупачког села Балиновца је побегао јер му је један Арнаут претио да ће га убити, док је Вукојица Милошевић из куршумлијског села Параде пребегла због убиства једног Арнаута из Игришта.⁴⁶

Зулуми нижих извршних органа власти и хајдучија били су један од аспеката који је утицао на положај српског народа у Нишком санџаку. Други аспект се одражавао у поновној припреми устанка на овом подручју. Наиме, у пролеће 1845. након добијене амнестије од султана својим кућама су се вратили организатори и истакнутији учесници Нишке буне – Станко Атанацковић Бојаџија, Цека Вучковић, Цона Вучићевић, Цветко Голубовић, Никола Илијевић Срданак, Стојан Илијић Чавдар, Коста Јовановић Чавка и Никола Цветковић Коца. У току 1845. и 1846. били су укључени у припрему устанка који је требало да захвати више европских провинција Османског царства, између осталих и Нишки санџака. У завери је истакнуто учешће имао и кнез Милош Обреновић, који се налазио у емиграцији и настојао да изазове преврат у Србији, ради поновног повратка на престо. Османске власти су пажљиво пратиле кретање нишких завереника. Нишки валија Мехмед Васиф-паша ушао је у траг завереницима и изнео предлог да се Атанацковић протера у малоазијски град Кутахију.⁴⁷

исти, Алексинац, 31. март / 12. април 1848; Ф V, Р 121, А. Милојевић – истом, Алексинац, 23. март / 4. април 1848.

⁴⁶ ДАС, МУД-С, 1846, Ф III, Р 120, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 3/15. август 1846; Ф II, Р 6, А. Николић – Алексиначком карантину, Јанкова клисура, 11/23. септембар 1846; Ђ. Вучковић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 14/26. септембар 1846.

⁴⁷ Завереници из Нишког санџака су били повезани са организаторима побуне у Србији – јагодинским трговцем Мирчом Стојановићем и његовим синовима Јованчом и Димитријем Мирчићем. Српске власти су најпре у пролеће 1846. ухапсиле Јованчу, а потом његовог оца, док им је Димитрија изручио нишки валија. Димитрије је до тада боравио у Ниши и био главни контакт између завереника у Нишком санџаку и Србији. АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, први део, 14556/4, Д. Страњаковић, *Мирчина буна 1846. године*, необјављени рад; В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године*. „Мирчина и Мирчићева буна“, Историјски часопис XIV-XV (1965), 111-131; Р. Љушић, *Кнез Милош Обреновић (1783-1860), државотворни владар*, Нови Сад, 2021, 570; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 339-343.

Уместо тога, османске власти су одлучиле да истакнутије заверенике укључе у државни систем – Атанацковић и Цветковић, који је био и члан меџлиса, заједно са још двојицом Срба, постали су закупци десетка у Лесковачкој кази. Међутим, лесковачки Срби су се 1847. жалили на њих уставобранитељском прваку Томи Вучићу Перишићу, наводећи да их превише глобе.⁴⁸ Почетком 1848. Атанацковић и још дванаест Срба из Власотинца жалили су се српском министру унутрашњих дела Илији Гарашанину да им је Латиф-бег из Лесковца одузео имања и наметнуо им се за читлук-сахибију. Следеће године неколико Власотинчана на челу са Атанацковићем повели су у Цариграду парницу против бега. Пресуђено је у њихову корист, с тим што су били дужни да у име земљишног откупа исплате Латиф-бегу 125.000 гроша. Проблем са читлук-сахибијама је постојао и у другим деловима Нишког санџака, исто као и са закупцима десетка, што је заправо била последица укидања спахија и издавања десетка у закуп. Некадашње спахије су покушавале да се наметну за читлук-сахибије, док су закупци десетка, било да су били муслимани или немуслимани, вршили разне злоупотребе на терет платежника.⁴⁹

Европске револуција 1848/49. додатно су утицале на положај Срба у Нишком санџаку, како због бојазни да револуција може лако да се прошири на територију Османског царства, тако и због ширења лажних гласина да ће Србија искористити ситуацију и повести ослободилачки рат ради ослобођења својих сународника од османске власти. Предострожности ради нишки гарнизон је појачан са 800 низама из Битоља, док је из Софије у два наврата дошло 80 топџија са десет топова и великом количином муниције. Револуција није могла утицати на Србе да се побуне, али јесте самовоља појединих читлук-сахибија, мутеселима и буљукбаша. Читлук-сахибије су у Запаљу чинили разне зулуме над Србима, док је пиротски буљукбаша смртно претукао троје људи, оптужујући их да су спремали устанак.⁵⁰ Прокупачки и куршумлијски мудир Шаћир-бег је затворио тридесет и

⁴⁸ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку*, 176–177.

⁴⁹ С. Димитријевић, *нав. дело*, 9–30; М. Јагодић, *Прилог проучавању аграрних односа у Нишком санџаку*, 314–316.

⁵⁰ ДАС, МФ–П, 1848, Ф XI, Р 80, Ј. Пауновић – Попечитељству финансија, Пандирало, 18/30. јун 1848; А. Милосављевић – истом, Грамада, 25. јун / 7. јул 1848; Ф XI, Р 81, исти – истом, Грамада, 9/21. јул

једног Србина и покушао да их оглоби, а међу њима и кнеза Андрију Милетића из Трећака. Пошто су кнез и још шесторица Срба одбили да плате тражену суму, јер нису имали новца, мудир их је све спровео стражарно у Ниш, уз оптужбу „да су разна зла починили“. Приликом испитивања је утврђено да нису криви ни за шта, те су кнез и још тројица затвореника ослобођени, док су остала тројица привремено остала у затвору. Након тога, Срби из Прокупачке казе су уз помоћ Јашара Пасјаче, некадашњег прокупачког сердара, поднели тужбу Мехмед Васиф-паши против свог мудира. Паша је позвао десет људи – по петорицу из Прокупља и околних села, да лично дођу у Ниш, где им је обећао да ће сменити Шаћир-бега. Обећање је испуњено, а за новог мудира је постављен Хуршид-бег Салипашић.⁵¹

Пујина буна у Видинском санџаку 1849.⁵² изазвала је мере предострожности османских власти у Нишком санџаку. Нижи представници извршне власти патролирали су по селима, вршили разоружавање, претили народу да остане на миру и приводили сумњиве појединце.⁵³ Пујина буна је заправо била увертира за устанак у Видинском санџаку у јуну 1850. године.⁵⁴

У историографији није још разјашњено да ли су организатори устанка у Видинском санџаку били повезани са Србима из Нишког санџака који су такође радили на припреми устанка. Атанацковић и Цветковић су од 1848. активно учествовали у стварању тајне револуционарне организације на чијем челу се налазио Гарашанин, а чији је циљ био подизање једновременог устанка на Балканском полуострву. Цветковић је од 1849. био и члан тајне организације и радио на припреми устанка у Лесковачкој кази. Поред њега, на припреми устанка

1848; МУД-С, 1848, Ф V, Р 54, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 19. јун / 1. јул 1848; Ф VI, Р 6, Н. Алковић – истом, Пандирало, 24. јул / 5. август 1848; МИД-И, 1848, Ф III, Р 14, Р. Петровић – Попечитељству иностраних дела, Крушевац, 17/29. јул 1848.

⁵¹ ДАС, МУД-С, 1848, Ф IV, Р 65, М. Митровић – Алексиначком карантину, Јанкова клисура, 27. фебруар / 10. март 1848; В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 10/22. март 1848; Ф IV, Р 89, исти – истом, Алексинац, 10/22. април 1848; МИД-И, 1848, Ф II, Р 133, Хуршид-бег Салипашић – кнезу А. Карађорђевићу, Прокупље, 22. јун / 4. јул 1848.

⁵² Опширније о томе: М. Јагодић, *Пујина буна у Видинском санџаку 1849. године*, Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структура, личности, София, 2017, 179–190.

⁵³ ДАС, МУД-С, 1849, Ф II, Р 6, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 16/28. април 1849; исти – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1849; исти – истом, Пандирало, 30. април / 12. мај 1849; Ф II, Р 7, исти – истом, Пандирало, 7/19. мај 1849.

⁵⁴ Опширније о томе: Н. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 48–64; С. Димитров, *Въстанието от 1850 година в България*, София, 1972; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 245–251; М. Jagodić, *Preparation for the 1850 Vidin Uprising*, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2016), 86–111.

су радили: Димитрије Митица Игњатовић и Никола Митровић Бојаџија у Нишкој, Гога Еленин у Пиротској и Берковичкој и Стеван Бојаџија у Прокупачкој кази.⁵⁵

Учешћа су узели и други истакнутији учесници Нишке буне, па и Атанацковић. Османске власти су имале извесна сазнања о устаничким припремама, те су крајем априла 1850. у Нишу затворени Еленин, Атанацковић и још десет Лесковачана и Власотинчана. Након избијања устанка у Видинском санџаку у Ниш је стигао румелијски сераскер и мушир Омер-паша Латас, који је упућен у Босански ејалет да уведе танзиматске реформе. Омер-паша је испитивао Атанацковића, који му је признао да је радио на припреми устанка, саопштивши му том приликом имена сарадника, од којих су четворица пребегла Србију још средином марта 1850. године. Српска влада није изручила пребегле Србе, док је Атанацковић са Власотинчанима и Лесковчанима послат у Цариград на суђење. Еленин је пуштен из затвора још у мају, а убрзо након тога је постављен за коџобашу Пиротске казе.⁵⁶

У току исте године установљен је низ злоупотреба у Нишком санџаку у које су били умешани виши и нижи представници османских власти, што је заправо представљало један од главних узрока устаничких припрема. Почевши од 1849. у Пиротској кази је харач наплаћиван и на недораслу децу, док су злоупотребе закупаца десетка током те и следеће године постале уобичајена појава. Кр сердари и буљукбаше са сејменима крстарили су по селима и чинили разна безакоња – убиства, пљачке, силовања и насилну исламизацију. У пиротским селима Малчи и Пасјачи потурчено је неколико девојака. Пиротским Турцима је сметало што су хришћани издејствовали да пазарни дан буде у понедељак а не у недељу, па су им због тога претили. Арнаути су у лесковачкој чаршији изазвали сукоб током којег је погинуло четворо људи. Посебно им је сметало што су хришћани лупали у клепало

⁵⁵ Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858*, Нови Сад, 1936, 12–22; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 115–125.

⁵⁶ ДАС, МУД–С, 1850, Ф II, Р 13, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 31. мај / 12. јун 1850; Ф III, Р 65, исти – истом, Пандирало, 15/27. јул 1850; исти – истом, Пандирало, 15/27. јул 1850; А. М. Савић, *Пиротска каза*, 14; исти, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 349–350. Уп. В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 252–253.

код цркве, те су их напали са намером да их растерају, приликом чега су убили двојицу младића.⁵⁷

Главну одговорност за овакву ситуацију сносили су представници извршене и судске власти у казама, закупци пореза, међу којима је било и хришћана, али и нишки валија Хусеин Ремзи-паша. Он је због тога смењен, а за новог валију је именован Мехмед Хуршид-паша, који је стигао у Ниш 31. јула 1850, док је следећег дана Ремзи-паша напустио град. Нови валија је обишао цео санџак и установио низ незаконитости и злоупотреба које су извршили представници османских власти. Поред тога, султану је упућена жалба хришћана из Нишког санџака, у којој су таксативно биле наведене злоупотребе и зулуми које су претрпели до доласка новог валије. Жалбу је заправо саставио Сава Радојчић, агент Алексиначког предела Гарашанинове тајне организације, а подржали су је Власотинчани и Лесковчани који су се са Атанацковићем налазили у Цариграду. Након тога, валија је ослободио из затвора невино затворене Србе, посмењивао мудире, кр сердаре и буљукбаше у Пиротској, Лесковачкој и Прокупачкој кази, забранио кулук и бесплатно узимање хране од сељака. Наредио је меџлису да се добровољно преобраћање хришћана у ислам може извршити само уз одобрење и знање породице и владике или свештеника, као и да сведочења хришћана треба пуноправно да се уважавају на судовима. У складу са тим смењен је нишки кадија Абдурахман-ефендија, који је често злоупотребљавао своју функцију.⁵⁸

---

⁵⁷ ДАС, МФ-П, 1849, Ф X, Р 5, П. Станковић – Попечитељству финансија, Суповац, 15/27. фебруар 1849; МУД-С, 1849, Ф II, Р 4, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 19. фебруар / 1. март 1849; 1850, Ф I, Р 6, исти – истом, Пандирало, 8/20. јануар 1850; Ф II, Р 7, Ђ. Вучковић – истом, Алексинац, 28. фебруар / 11. март 1850; Ф II, Р 13, Н. Алковић – истом, Пандирало, 8/20. март 1850; исти – истом, Пандирало, 15/27. март 1850; исти – истом, Пандирало, 31. март / 12. април 1850; исти – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1850; исти – истом, Пандирало, 30. април / 12. мај 1850; исти – истом, Пандирало, 23. мај / 4. јун 1850; исти – истом, Пандирало, 31. мај / 12. јун 1850; ЗДС, к. 3, Ф III, Тужба хришћана из Нишког санџака султану Абдул Меџиду, Ниш, 21. август / 2. септембар 1850.

⁵⁸ ДАС, МУД-С, 1850, Ф III, Р 65, Ђ. Вучковић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 5/17. јул 1850; Н. Алковић – истом, Пандирало, 15/27. јул 1850; исти – истом, Пандирало, 15/27. јул 1850; Ф IV, Р 26, Ђ. Вучковић – истом, Алексинац, 26. јул / 7. август 1850; Ф IV, Р 21, Н. Алковић – истом, Пандирало, 30. септембар / 12. октобар 1850; ЗДС, к. 3, Ф III, Тужба хришћана из Нишког санџака султану Абдул Меџиду, Ниш, 21. август / 2. септембар 1850; С. Радојчић – Т. Ковачевићу, Алексинац, 10/22. август 1850; исти – истом, Алексинац, 20. август / 1. септембар 1850; исти – истом, Алексинац, 14/26. септембар 1850; СН, бр. 104, 12/24. септембар 1850; бр. 119, 21. октобар / 2. новембар 1850.

Крајем 1850. у Ниш су стигли Власотинчани и Лесковчани из Цариграда, доневши са собом султанов ферман којим је нижим извршним органима власти било забрањено да без валијиног допуштења одлазе у хришћанска села, док је прикупљање харача било препуштено митрополитима Ниша и Пирота.⁵⁹ Атанацковић се вратио кући у пролеће 1851. године. Скоро хиљаду људи је изашло испред њега да га дочека.⁶⁰ Две године касније, преминуо је у Нишу.⁶¹

Мехмед Хуршид-паша је остао на положају нишког валије до почетка 1852, када је именован за београдског мухафиза. За све време своје управе старао се да хришћани уживају личну и имовинску сигурност. Било какав вид злоупотребе одмах је извиђао и настојао да се пронађу кривци и казне, а исто тако је био ревностан приликом проналажења убица и сузбијања хајдучије. После жалбе Пироћанаца да им њихов мудир брани да подигну цркву у хришћанској четврти Тијабари, наредио је његову смену. Исто тако је смењивао кр сердаре и буљукбаше који се нису показали кадрим да сузбију хајдучију.⁶²

Сличну ревност су показивале потоње валије – Мехмед Бесим-паша који је дошао у Ниш 11. марта 1852; и Исмаил-паша, који је стигао на своје опредељење 16. октобра исте године. Главни проблеми са којима су се суочавали били су хајдучија и злоупотребе закупаца пореза. Карактеристичан пример представља случај у Пиротској кази, где су закупци били мудир и Риста Јовановић, пиротски

⁵⁹ ДАС, МУД-С, 1850, Ф V, Р 41, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 8/20. новембар 1850; исти – истом, Пандирало, 15/27. новембар 1850; ЗДС, к. 3, Ф III, Тужба хришћана из Нишког санџака султану Абдул Мециду, Ниш, 21. август / 2. септембар 1850; МФ-П, 1851, Ф I, Р 1, Ј. Пауновић – Попечитељству финансија, Пандирало, 1/13. јануар 1851; СН, бр. 134, 2/14. децембар 1850.

⁶⁰ ДАС, ЗДС, к. 3, Ф III, Р. Петровић – И. Гарашанину, Ниш, 21. април / 5. мај 1851; С. Радојчић – Т. Ковачевићу, Алексинац, 6/18. мај 1851.

⁶¹ С. Андрејевић, *нав. дело*, 248.

⁶² ДАС, МУД-С, 1851, Ф I, Р 84, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 23. фебруар / 7. март 1851; Ф II, Р 9, В. Теодоровић – истом, Алексинац, 15/27. април 1851; Н. Алковић – истом, Пандирало, 30. април / 12. мај 1851; Ф II, Р 8, Ђ. Вучковић – истом, Алексинац, 8/20. мај 1851; Н. Алковић – истом, Пандирало, 8/20. мај 1851; исти – истом, Пандирало, 15/27. мај 1851; исти – истом, Пандирало, 23. мај / 4. јун 1851; Ф II, Р 7, исти – истом, Пандирало, 8/20. јун 1851; исти – истом, Пандирало, 15/27. јун 1851; Ф II, Р 6, исти – истом, Пандирало, 23. јул / 4. август 1851; исти – истом, Пандирало, 31. јул / 12. август 1851; Ф II, Р 5, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1851; Ф II, Р 4, исти – истом, Пандирало, 15/27. септембар 1851; Ф II, Р 2, исти – истом, Пандирало, 15/27. новембар 1851; исти – истом, Пандирало, 23. новембар / 5. децембар 1851; МФ-П, 1851, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 15/27. септембар 1851; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1851; АСАНУ, Преписка Стевана Книћанина (=СК), 7051/1436, А. Јанковић – С. П. Книћанину, Београд, 29. јануар / 10. фебруар 1852.

трговац, члан меџлиса и читлук-сахибија, познатији као Мали Риста.⁶³ Њих двојица су ради финансијске добити посредством сарафа побијали вредност новца и организовали групу разбојника која је требало да пљачка трговце који су долазили на вашар у Пироту. Поводом овог случаја у Ниш су заједно отишли представници локалних Срба и Турака и поднели тужбу Исмаил-паши. Валија је сменио мудира, док о кажњавању његовог ортака нисмо нашли потврду у расположивим изворима. Паша је брзо реаговао и приликом хватања буљукбаше Беџира, који је у јесен 1852. са три сејмена упао у једну газдинску кућу у лесковачком селу Козаре, убио сина и мајку и опљачкао их. Починиоци су након тога ухваћени и затворени, а у јуну 1853. јавно погубљени.⁶⁴

Ванредни намети

Кримски рат (1853–1856) је унео нове промене у живот хришћана и муслимана Нишког санџака. Назирање ратног сукоба на хоризонту утицало је на предузимање мера предострожности. Исмаил-паша је крајем маја 1853. кренуо у обилазак територије Нишког санџака. Током лета отпочела је мобилизација муслиманског становништва у редиџ, како на територији Нишког санџака, тако и на простору истоименог ејалета. Преко територије Нишког санџака пролазиле су трупе из Скопског и Босанског ејалета, које су одлазиле у Шумлу, где се вршила велика концентрација османске војске. Након отпочињања ратних дејстава у октобру 1853, становништву је прочитан ферман да је Османско царство објавило

---

⁶³ Види: *Тештер Малог Ристе из 1854*, приредиле С. Велкова, М. Панајотовић, Пирот, 2013; С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот, 2014.

⁶⁴ ДАС, МУД–С, 1852, Ф I, Р 52, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 2/14. март 1852; Ф II, Р 40, Н. Алковић – истом, Пандирало, 8/20. април 1852; З. Живковић – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1852; Ф III, Р 46, Н. Алковић – истом, Пандирало, 15/27. јун 1852; исти – истом, Пандирало, 23. мај / 4. јун 1852; исти – истом, Пандирало, 30. јун / 12. јул 1852; Ф III, Р 52, исти – истом, Пандирало, 31. јул / 12. август 1852; Ф I, Р 57, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1852; Ф IV, Р 15, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1852; исти – истом, Пандирало, 31. август / 12. септембар 1852; Ф IV, Р 67, исти – истом, Пандирало, 15/27. септембар 1852; Ф IV, Р 71, исти – истом, Пандирало, 8/20. октобар 1852; исти – истом, Пандирало, 15/27. октобар 1852; исти – истом, Пандирало, 23. октобар / 4. новембар 1852; исти – истом, Пандирало, 31. октобар / 12. новембар 1852; Ф V, Р 79, исти – истом, Пандирало, 8/20. новембар 1852; исти – истом, Пандирало, 15/27. новембар 1852; исти – истом, Пандирало, 23. новембар / 5. децембар 1852; исти – истом, Пандирало, 30. новембар / 12. децембар 1852; МФ–П, 1853, Ф I, Р 1, А. Миленовић – Попечитељству финансија, Грамада, 31. мај / 12. јун 1853; П. Бабамилић – истом, Пандирало, 1/13. јун 1853.

рат Русији. Убрзо после тога започели су радови на нишкој и пиротској тврђави. Путеве према Нишу и Пироту су ноћу надзирале коњичке јединице, а пажња је обраћена и на пограничне карауле према Србији, јер се на почетку рата није знало какав ће став заузети српска кнежевина, односно да ли ће остати неутрална.⁶⁵

Локално српско становништво је било обавезано бесплатно да кулучи приликом копања шанчева и утврђивања Ниша, Пирота и Беле Паланке. Поред тога, били су оптерећени ванредним наметима у новцу и натури. Уведена је забрана извоза стоке на територију српске кнежевине, јер је војска вршила откуп по цени коју је сама одређивала. Ванредни намети и обавезни откуп били су уведени с циљем да се обезбеди снабдевање османске војске у Видинском санџаку, а транспорт намирница такође је пао на терет народа. У обзир треба узети и чињеницу да су Срби били дужни да плаћају и редовне порезе. У таквим околностима много су били принуђени да продају све што имају, док су се они, који нису имали одакле да исплате редовне и ванредне намете, крили по планинама. Нарочито је била тешка ситуација у Пиротској и Берковичкој кази.⁶⁶

На почетку рата поједини Срби у Пироту нису имали новца ни да плате вергију, па је мудир због тога затворио више од педесеторо њих. Пиротски владика Антим је наредио свом протосинђелу да их све ослободи, па је због тога

⁶⁵ АСАНУ, СК, 7051/1686, Ј. Николајевић – С. П. Книћанину, Алексицац, 9/21. мај 1853; 7051/1733, исти – истом, Алексицац, 8/20. јул 1853; 7051/1750, исти – истом, Алексицац, 24. јул / 5. август 1853; 7051/1773, исти – истом, Алексицац, 22. август / 3. септембар 1853; 7051/1775, исти – истом, Алексицац, 26. август / 7. септембар 1853; 7051/1777, исти – истом, Алексицац, 9/21. септембар 1853; 7051/1780, исти – истом, Алексицац, 19. септембар / 1. октобра 1853; 7051/1781, исти – истом, Алексицац, 23. септембар / 5. октобар 1853; 7051/1784, исти – истом, Алексицац, 10/22. октобар 1853; 7051/1794, исти – истом, Алексицац, 14/26. новембар 1853; 7051/1812, исти – истом, Алексицац, 14/26. децембар 1853; ДАС, МФ-П, 1853, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 19/31. мај 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. јун 1853; исти – истом, Пандирало, 1/13. септембар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. септембар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. октобар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. новембар 1853; исти – истом, Пандирало, 1/13. децембар 1853; МИД-И, 1853, Ф VI, Р 96, Исмаил-паша – кнезу А. Карађорђевићу, Ниш, 11. сафер 1270 / 13. новембар 1853.

⁶⁶ ДАС, МФ-П, 1853, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 16/28. новембар 1853; исти – истом, Пандирало, 1/13. децембар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1853; 1854, I, 1, исти – истом, Пандирало, 16/28. фебруар 1854; Ј. Тричковић – истом, Пандирало, 1/13. јун 1854; исти – истом, Пандирало, 16/28. јун 1854; исти – истом, Пандирало, 16/28. јул 1854; П. Бабамилић – истом, Пандирало, 2/14. август 1854; исти – истом, Пандирало, 1/13. новембар 1854; исти – истом, Пандирало, 16/28. новембар; исти – истом, Пандирало, 2/14. децембар 1854; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1854; МУД-С, 1855, Ф II, Р 4, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 30. април / 12. мај 1855.

дошло до сукоба мудира и владике. Мудир је сазвао меџлис на коме је изнео оптужбу против њега. Владика је смирено одговорио да „сиротиња неће остати дужна цару“. У случају да не буду могли да исплате порез, обећао је следеће: „Ја сам кадар све потпунити за сиротињу, само не дам да их апсите као стоку“. У истом периоду пиротски Турци су почели да захтевају од Срба да им што пре врате дугове. Због дуга свог супруга који је боравио у Србији, једна жена је допала затвора, али је ослобођена захваљујући коџобаши који је платио дуг. Осим тога, пиротски мудир и кадија су потурчили десет девојка и поудавали их за локалне Турке.⁶⁷

Узимајући у обзир наведено може се схватити колико је народу у пиротским селима погоршан положај када су били дужни и да раде на копању шанчева око Пирота и Беле Паланке крајем 1853. и у периоду 1854–1855. године. Народ је био принуђен да бесплатно кулучи са 200 волујских кола и 300 радника и да на сваких сто глава даје ванредни порез од 3.000 гроша. У јуну 1854. из Пирота је отишло 600 кола натоварених храном за Шумлу, а убрзо након тога је затражено да се обезбеди још 160 кола са по два човека за даљи транспорт. Пиротске занатлије су морале бесплатно да ткају ћилиме за војску, док су сви они који су имали овце били дужни да дају одређену количину вуне и масла, а често и по неколико овнова.⁶⁸

Уочи рата на територији Нишког санџака и околине јавна безбедност је била угрожена од хајдучких чета, што је узело маха након отпочињања ратних дејстава. Хајдучији су се често одавале нерегуларне јединице, махом састављене од Арнаута. Стање је додатно погоршано одметањем хришћана које су османске власти покушале да регрутују и пошаљу их на Кримско полуострву, где се од лета 1854. пренело тежиште ратних операција. Крајем исте и током пролећа наредне године у Нишком санџаку је вршена регрутација хришћана старости од двадесет до тридесет година. Поводом тога у Ниш су долазили француски и британски официри, од којих се у српским изворима по имену помиње само енглески капетан

---

⁶⁷ ДАС, МФ–П, 1853, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 16/28. новембар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1853.

⁶⁸ А. М. Савић, *Пиротска каза*, 16–17.

Улмс. Многи су се ради избегавања регрутације одали хајдучији, исто као Арнаути у Прокупачкој кази 1847. и 1848. године, док су појединци пребегавали у Кнежевину Србију.⁶⁹

Небезбедност комуникација и лош принос летине утицали су да је крајем 1855. дошло до пораста цене основних животних намирница у Нишком санџаку. Тешка политичка и економска ситуација била је карактеристична и за остале европске делове османске државе. У таквим околностима у Ниш је стигао нови валија Васиф-паша, 3. јануара 1856, док је у Цариграду припреман нови реформски акт – Хатихумајун. Порта је желела да предупреди да је мировна конференција у Паризу, којим је окончан Кримски рат, обавезе на спровођење реформи под међународном контролом; али се и Цариградским споразумом, потписаним 12. марта 1854, обавезала према Француској и Великој Британији, које су ушле у рат на њеној страну, да ће извршити реформе које ће у пракси остварити још 1839. прокламовану једнакост свих поданика Царства. Седам дана пре отварања Париске мировне конференције, 18. фебруара 1856, велики везир Мехмед Емин Али-паша свечано је обнародован Хатихумајун. Реформским актом је поновљен принцип једнакости свих поданика османске државе, исто као и Гилханским хатишерифом, али је и истакнуто да ће сви поданици бити запошљавани у јавним службама према способностима. Потврђена је пореска једнакост и постојање меџлиса, обећана је забрана давања пореза у закуп и прокламовано увођење мешовитих судова, који је требало да решавају грађанске спорове између припадника различитих конфесија. Немуслиманима је дозвољено

⁶⁹ ДАС, МФ-П, 1853, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 19/31. мај 1853; исти – истом, Пандирало, 1/13. јун 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. јун 1853; Ј. Тричковић – истом, Пандирало, 1/13. јул 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. јул 1853; П. Бабамилић – истом, Пандирало, 16/28. септембар 1853; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1853; 1854, Ф I, Р 1, исти – истом, Пандирало, 1/13. март 1854; исти – истом, Пандирало, 2/14. август 1854; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1854; 1855, Ф I, Р 1, исти – истом, Пандирало, 31. децембар 1854 / 12. јануар 1855; исти – истом, Пандирало, 2/14. фебруар 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. фебруар 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. април 1855; исти – истом, Пандирало, 1/13. мај 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. мај 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. јун 1855; исти – истом, Пандирало, 1/13. септембар 1855; МУД-С, 1855, Ф I, Р 107, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 18/30. март 1855; исти – истом, Алексинац, 23. април / 5. мај 1855; Ф III, Р 64, исти – истом, Алексинац, 10/22. мај 1855; Ф II, Р 4, Н. Алковић – истом, Пандирало, 15/27. април 1855; исти – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1855; исти – истом, Пандирало, 30. април / 12. мај 1855.

обнављање старих и подизање нових верских објеката, слободно вршење верских обреда и отварање школа. Обнародовано је укидање џизије и формално је уведена војна обавеза за све поданике Османског царства. Немуслиманци су могли да се откупе од војне службе плаћањем новоуведеног пореза бедели аскера – војнице, који је у ствари представљао замену за џизију.⁷⁰

Хатихумајун је званично обнародован у свим провинцијама Османског царства, па самим тим и у свим деловима Нишког санџака. Десетог марта 1856. свечано је прочитан у Пироту, а окупљени народ је схватио да је у питању акт који је прокламован „ради безбедности христјана по Турском царству“. Нешто више од месец дана касније, 11. априла, у Пироту је свечано објављено да је рат завршен потписивањем мировног уговора у Паризу.⁷¹ Муслиманско становништво није благонаклоно дочекало објаву новог реформског акта, јер је сматрало да су тиме поново угрожена њихова права – „Турци и опет остају Турци“. Карактеристичан пример представља стање у Пиротској кази. У складу са Хатихумајуном, 28. марта 1856, уз одобрење османских власти, ударано је у клепало код старе пиротске цркве посвећене Рождеству Христовом. Локални Турци су убрзо то забранили, док су првих месеци након прокламовања реформског акта кр сердари, буљукбаше и сејмени поново по селима малтретирали локални живаљ. У таквој ситуацији нишки валије се спремао да обићи градове и вароши Нишког санџака и испоклања истакнутијим хришћанима фесове уз речи: „Да их слободно могу носити као остали Турци, јер су у свему са Турцима равни“.⁷² Хатихумајун је заправо наишао на сличан одјек као Хатишериф од Гилхане код муслиманских поданика

⁷⁰ ДАС, МФ-П, 1855, Ф I, Р 1, П. Бабамилић – Попечитељству финансија, Пандирало, 16/28. септембар 1855; исти – истом, Пандирало, 1/13. октобар 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. октобар 1855; исти – истом, Пандирало, 1/13. новембар 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. новембар 1855; исти – истом, Пандирало, 16/28. децембар 1855; МУД-С, 1855, Ф V, Р 91, В. Теодоровић – Попечитељству унутрашњих дела, Алексинац, 23. децембар 1855 / 4. јануар 1856; СН, бр. 20, 8/20. фебруар 1856; Е. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, V, 248–252; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton, 1963, 3–4.

⁷¹ *Пирот и Срез нишавски 1801–1918. Грађа I, 1801–1883*, приредио И. Николић, Пирот, 1981, бр. 159, 160.

⁷² ДАС, МУД-С, 1856, Ф II, Р 23, Н. Алковић – Попечитељству унутрашњих дела, Пандирало, 23. март / 4. април 1856; Ф II, Р 49, исти – истом, Пандирало, 23. април / 5. мај 1856; Ф II, Р 74, исти – истом, Пандирало, 8/20. мај 1856; исти – истом, Пандирало, 15/27. мај 1856; исти – истом, Пандирало, 23. мај / 4. јун 1856; Ф III, Р 13, исти – истом, Пандирало, 8/20. јун 1856; исти – истом, Пандирало, 23. јун / 5. јул 1856; Ф IV, Р 13, исти – истом, Пандирало, 8/20. август 1856; исти – истом, Пандирало, 23. август / 4. септембар 1856.

Османског царства. Било је потребно време да се његове одредбе делимично спроведу у дело, што је често осујећивано отпором антиреформски расположених муслимана.

Уместо закључка

Реформска политика султана Махмуда II и Абдул Меџида имала је за циљ централизацију државе, стварање модерне војске и контролу државних прихода и расхода. У складу са напретком централизације формиран су нови ејалети и санџаци, те је тако дошло до стварања Нишког санџака и истоименог ејалета. Нишки санџак је званично основан 1838, а годину дана касније Ниш је постао центар новог ејалета. Процес стварања санџака и ејалета са центром у Нишу окончан је крајем 1844. или почетком 1845, када је започело спровођење танзиматских реформи у том делу османске државе.

Танзиматске реформе прокламоване Хатишерифом од Гилхане (1839) наишле су на снажан отпор антиреформски расположених муслимана, који нису хтели да прихвате једнакост свих поданика у Османском царству и обавезе које су реформе доносиле – регрутацију и плаћање пореза. Анархија изазвана гладним годинама и Другом египатском кризом (1839–1841) тиме је само узела још већег маха, док је притисак на хришћанске поданике османске државе појачан. Карактеристичан пример представља ситуација у Нишком санџаку, где су османске више и ниже провинцијске власти, спахије и читлук-сахибије, зулумима и прекомереним порезима изазвали у априлу 1841. краткотрајни устанак српског народа који је захватио Нишку, Пиротску и Лесковачку казу. Устанак су Арнаути угушили у крви. Спаљено је најмање 225 села, а у Србију је побегло 11.223 људи. Они који нису стигли да на време побегну били су препуштени на милост и немилост арнаутским четама које су палиле, пљачкале, силовале и убијале, немајући милост ни према деци, трудницама и старцима.

Османске власти су успеле да спроведу репатријацију већег дела избеглих у Србију – 8.134 лица, обештетиле мањи део попаљених и похараних домаћинстава, али нису обезбедиле потпуно успостављање реда и мира на територији Нишког

санџака све до јесени 1844. године. Покушај поновног подизања устанка у Нишком санџаку (1842) и антиреформни покрет Дервиш Цара (1843–1844) који је захватио већи део европске Турске, омео је Високу Порту у томе. Након тога прилике су се углавном стабилизовале – укинута су спахије, основани су меџлиси, помиловани су организатори Нишке буне и радило се на побољшавању провинцијске управе и економском уздизању Нишког санџака. Кажемо углавном, јер су злоупотребе појединих мудира, кр сердара, буљукбаша, сејмена, али и отпор Арнаута у Прокупачкој и Куршумлијској кази да дају регруте, што је имало за последицу појаву хајдучије, итекако одразили на положај Срба, када је у питању лична и имовинска безбедност. Конспиративна делатност организатора Нишког устанка у периоду 1845–1846. и 1848–1850, Пујина буна (1849) и устанак у Видинском санџаку (1850) били су јасан сигнал Порти да треба предузети конкретне мере.

Настојало се да се завереници укључе у систем, било као закупци пореза или коџобаше, док су оптужени мудире смењивани (1848, 1850–1852), као и кр сердари и буљукбаше који су злоупотребљавали своје функције (1850–1852). Буљукбаша Бећир је због убиства и пљачке посечен са своја три сјемена 1853. године. Зулуми читлук-сахибија над чифчијама и злоупотребе закупаца пореза били су карактеристика овог периода. Случај четворице закупаца десетка у Лесковачкој кази, међу којима су били Станко Атанацковић Бојација и Никола Цветковић Коца, али и случај са Ристом Јовановићем у Пиротској кази, који је био и читлук-сахибија, показују да су злоупотребе приликом наплате пореза вршили и Срби.

Управо је пример Атанацковића показао покушај Порте да танзиматске реформе заживе. Он је као један од главних организатора и предводника Нишког устанка помилован 1845, али се није одрекао конспиративне делатности. Иако је након тога два пута, 1846. и 1850, откривено његов истакнуто учешће у припреми устанка на територији Нишког санџака, он није погубљен. Први пут је постао један од закупаца десетка у Лесковачкој кази, а након тога је ишао у Цариград, где је водио парницу против Латиф-бега који се Власотинчанима наметнуо за читлук-сахибију. Парницу је добио, али је требало платити откуп за земље. Поново је боравио у Цариграду од 1850. до 1851, након откривања завере у Нишком санџаку.

Успео је да се ослободи оптужби и врати у Власотинце. Неколико месеци пре његовог повратка кућама су се вратили Власотинчани и Лесковчани који су заједно са њим били спроведени у османску престолноцу. Они су донели ферман којим је забрањено нижим органима власти у Нишком санџаку да се крећу без допуштења више власти по српским селима, док је прикупљање харача препуштено нишком и пиротском владики. Ферман је био у складу са променама које је у Нишком санџаку почео да спроводи валија Мехмед Хуршид-паша, а које су се превасходно огледале у смењивању мудира, буљукбаша и кр сердара који су вршили злоупотребе и зулуме, што је побољшало животне услове Срба у овој османској провинцији. Потоње нишке валије, Мехмед Бесим-паша и Исмаил-паша, показивали су исту ревност као и њихов претходник, што је трајало све до почетка Кримског рата (1853–1856).

Рат је донео ванредне порезе и кулук који су били погубни по народ, нарочито на територији Пиротске казе. Ситуација је била погоршана хајдучијом која је током рата узела маха, како због одметања редифа и башибозука, тако и због Срба који су се одали хајдучији како би избегли регрутовање и упућивање на Крим, где је било тежиште ратних операција. Пре званичног окончања ратног сукоба прокламован је нови реформски акт – Хатихумајун (1856), којим је било најављено даље побољшавање положаја хришћана у Османском царству, па самим тим и Срба у Нишком санџаку. Хатихумајун је код муслиманских поданика османске државе наишао на сличан одјек као и Хатишериф од Гилхане. Србима у Пироту муслимани нису дозвољавали да ударају у клепало код цркве, док су првих месеци након прокламовања реформског акта кр сердари и буљукбаше малтретирали народ по пиротским селима.

Пут реформи од Цариграда до провинција је био дуг, па је било потребно време да оне у извесној мери заживе. Нишки санџак представља карактеристичан пример. Период 1839–1844. карактерисале су гладне године, зулуми, прекомерно опорезивање, устанци Срба и Арнаута, а раздобље од 1845. до 1850. самовоља мудира, буљукбаша, кр сердара, сејмена и читлук-сахибија, хајдучија и злоупотребе закупаца пореза. Иако је 1844. представљала прекретницу у спровођењу Танзимата на територији ове османске провинције, реформе су узеле

маха тек у периоду од јесени 1850. до лета 1853. године. Рат је прекинуо започети процес и одразио се на положај Срба у Нишком санџаку кроз наметање ванредних намета и кулучења. Прокламовањем Хатихумајуна најављено је даље побољшавање положаја хришћана, али је било потребно време да то у извесној мери заживи.

SERBIAN PEOPLE IN THE OTTOMAN EMPIRE – VIOLENCE, FAMINE, UPRISINGS AND EXTRAORDINARY TAXES – THE EXAMPLE OF SANJAK OF NIŠ (1839–1856)

Summary:

The Sanjak of Niš was officially founded in 1838, while the process of its formation ended at the end of 1844 or the beginning of 1845. Administratively, it was divided into six kazas: Niš, Leskovac, Prokuplje, Kuršumlija, Pirot and Berkovica. The position of the Serbs in the Sanjak of Niš was not improved by the proclamation of the Gulhane Hatt-i Sharif (1839), which declared all subjects in the Ottoman Empire equal. Violence and excessive taxation led to the uprising of the Serbs in Niš, Pirot and Leskovac kaza in 1841. The uprising was smothered in blood, and was followed by reprisals by Albanians. The situation was not peaceful even in the following years due to the repeated attempt of rebellions in the Sanjak of Niš (1842) and the Albanian uprising (1843–1844).

In the period from 1844 to 1853, the Sublime Porte was trying to implement reforms in the Sanjak of Niš. However, in addition to the good will of Constantinople and the Niš vali Mehmed Vasif Pasha, it took time for the reforms were implemented. The tolerant policy of the Sublime Porte towards the conspirators in the Sanjak of Niš (1846, 1850) and the effort to include them in the provincial system are a unique example. The implementation of Tanzimat reforms in the Sanjak of Niš came to the fore in the period of 1850–1853, during the reign of vali's Mehmed Hurshid Pasha, Mehmed Besim Pasha and Ismail Pasha, who zealously fought against abuses and violence, and respected people's complaints. Changes came with the Crimean War (1853–1856), when the Serbs were obliged to pay extraordinary levies and forced to free labour for the fortification of Niš, Pirot and Bela Palanka. At the end of the war, Hatt-i Humayun was published in Constantinople, announcing the improvement of the position of Christians in the Ottoman Empire. The Serbs in the Sanjak of Niš understood that the Reform Act was issued to improve the position of Christians in the Ottoman State, while the Muslims expressed resistance to it.